

PASSZIVIZÁLÁSI MŰVELET A MAGYARBAN

ALBERTI GÁBOR

1. Egy határozói igeneves szerkezet tranzitív és intranzitív igékkel.

Tanulmányom középpontjában a mai magyar nyelv egy sajátos jelensége, a predikatív határozói igeneves szerkezet áll. Az alábbi példák tanúsága szerint ilyen szerkezetet képezhetünk tranzitív és intranzitív igéből kiindulva egyaránt, feltűnően gyakran adódnak azonban – mindkét típusban – anyanyelvi kompetenciánk számára tökéletesen elfogadhatatlan vagy legalábbis „gyanúsnak” érzett képződmények is.¹

- (1) i Tranzitív: grammatikus mondat
Péter ki van rúgva a munkahelyéről. ‘A főnöke kirúgta.’
Az egyik lap teljesen össze van gyűrve. ‘Összegyűrtük.’
A ház nyaranta ki van adva külföldieknek. ‘Kiadtuk külföldieknek.’
- ii Tranzitív: agrammatikus mondat
**Péter már messziről meg van látva.* ‘Már messziről megláttuk őt.’
**A veszély meg van érezve.* ‘Megérezttük a veszélyt.’
??Ez a könyv is már ki van olvasva. ‘Kiolvastam.’
- iii Intranzitív: grammatikus mondat
Péter ki van merülve a rengeteg túlórázástól. ‘Péter kimerült.’
Péter meg van hatódva a kedvességünktől. ‘Péter meghatódott.’
Ez a rózsza itt a vázában már el van hervadva. ‘A rózsza elhervadt.’
- iv Intranzitív: agrammatikus mondat
**Péter ki van ülve a teraszra.* ‘Péter kiült a teraszra.’
**Péter be van lépve a pártba.* ‘Péter belépett a pártba.’
**Péter már át van menve a zebrán.* ‘Péter már átment a zebrán.’
?Szerencsére már meg vagyok gyógyulva.

Deskriptív céloom: e predikatív határozói igeneves szerkezeteket *egyetlen* egységes passzivizálási művelet eredményeként leírni. Mégpedig oly módon, hogy a megadott

¹A korábbi magyar szakirodalomban többek között Károly (1959), Rácz (1974, 1975) és Laczkó (1993) érinti a kérdés különféle aspektusait. A külföldi szakirodalomban de Groot (1995) tanulmánya a legfrissebb fejlemény.

szabályból a „normál passzivizálástól” eltérő sajátosságai is levezethetők legyenek. A gondolatok formális megfogalmazásához keretelméletnek egyrészt a Lexikai-Funkcionális Grammatika („LFG”) tematikus elméletének² egy változatát (Bresnan és Kanerva 1989, Bresnan 1990) választottam, másrészt az általam kidolgozott tematikus elméletet, a *Tau modellt* (Alberti 1992, 1994). A kettős keretválasztás, vagyis az, hogy ugyanazt az alapgondolatot kétféle elméletben is formába öntöm, most nemcsak didaktikai előnyöket kíván nyújtani, hanem („meta”-) elméleti célja is van. Egy konkrét nyelvi leírás kapcsán bemutatom a törekvést egy *tematikus metaelmélet* létrehozására – ezt a szerepet játssza a *Tau modell* –, melynek az egyes strukturalista-generatív iskolák (ideális) tematikus elméletei (például az LFG-é) specifikus változatai.³

Számos súlyosnak látszó érvet lehet találni a bemutatott predikatív határozói igeneves szerkezetek passzivizáláson alapuló leírása *ellen*, különösen az intranzitív esetben (0 iii–iv):

I. Korlátozott produktivitas. A passzivizálás meglehetősen produktív művelet a különböző nyelvekben, az angolban például szinte nincs is kivétel alóla (a tranzitív igék körében). Ezzel szemben az általam bemutatott magyar szerkezet csak az igék egy részével tűnik teljesen elfogadhatónak, míg sok igével egyértelműen elutasítandó. Gyanúsán sok a „gyanús” eset is: amit a beszélők használnak, de elvileg nem tartanak tökéletesnek, és inkább helyettesítő alakokat javasolnak (Károly 1959, Rácz 1974, 1975).

II. Állapotleírásra korlátozódó jelentés. A különféle nyelvekben passzivizálással egy cselekvés vagy történés folyamatát (is) le tudjuk írni. Ezzel szemben a tárgyalt magyar predikatív határozói igeneves szerkezet csak állapotot képes leírni: azt az állapotot, amely az ige által megjelölt célirányos folyamat lezajlásának eredményeképpen előáll (Károly 1959).

III. Vonzatszerkezet-változás. Az „intranszitiv esetben” nem teljesül a passzivizálásnak tulajdonított alábbi vonzatszerkezet-változás egyik eleme sem (pl. de Groot 1995):

²A tematikus elméletek alapvonásairól rövid összefoglalást adok a 3.1. pontban, majd a 3.2–3.3. pontokban a szükséges részletességgel bemutatom a tanulmányom szempontjából fontos két tematikus elméletet.

³Kertész Andrásnak a kandidátusi értekezésemre (Alberti 1992) adott bírálata tette számomra világossá, hogy a *Tau modell* egy olyan tematikus *metaelméletként* található meg helyét a tematikus elméletek körében, mely az egyes nyelvészeti iskoláktól függetlenül ragadná meg azt a releváns szintet, amelyen ideálisan leírhatóak azok a jelenségek, melyeket a konkrét tematikus elméletek leírni hivatottak. Ezen a metaelméleti szinten tehát az egyes iskolák sajátosságaitól elvonatkoztatva, tisztán, absztrakt módon lehetne vizsgálni az argumentumszerkezetekben uralkodó viszonyrendszert.

- a) az input („aktív”) szerkezet tárgyából alany lesz,
- b) az eredeti alany pedig törlődik (vagy csak ferde esettel (OBL) fejezhető ki).

Hadd mutassam be most (az elkövetkezendőkben kifejtendő) érveimet egy egységes, passzivizáláson alapuló leírás mellett:

I. Vonzatszerkezet-változás a „tranzitív” esetben. Amikor tranzitív igéből kiindulva képezzük a predikatív határozói igenes szerkezetet, akkor éppen a fenti argumentumszerkezet-változás zajlik le (tárgy → alany, alany → Ø/OBL). Ilyenkor egyébként de Groot (1995, 303. o.) sem tartja eleve kizártnak, hogy valamiféle passzivizálásra gyanakodjunk.

II. Hasonlóság a „tranzitív” és „intranszitiv” típus között. Az „intranszitiv” esetek (0iii–iv) képzése és felépítése (létege + határozói igenév) kísértetiesen megegyezik a „tranzitívakéval” (vö. *Péter be van rúgva* és *Péter ki van rúgva*).

III. Egységes szabály lehetősége. Megfelelő thematikus elméletekben (pl. LFG-é) lehet olyan formális passzivizálási szabályt adni, mely egyszerre előállítja a „tranzitív” és „intranszitiv” eseteket! Az elmélet megfelelősége a thematikus szerepek halmazának strukturáltságán múlik, ami a gyakorlatban valamilyen *thematikus hierarchiát* jelent.

IV. Univerzális elmélet a passzivizálásról. Egységes univerzális elmélet építhető fel a „normál” (tranzitív igéken működő, pl. angol) passzivizálás különféle „intranszitiv” kiterjesztéseiről (pl. norvég, német, magyar).

V. Szemantikai sajátosságok, produktivitás. Az imént említett univerzális passzivizálási elméletből kiindulva a magyar predikatív határozói igenes szerkezet jellegzetességeit (az „ellenérvek” közt említett korlátozott produktivitást és állapotleírásra korlátozódó jelentést) kapcsolatba tudjuk hozni az általános passzivizálási szabály magyarra való specifikálásának sajátos módjával.

Szeretnék már itt rámutatni, hogy a III. érv a formális strukturalista nyelvelméletekben rejtlő csodálatos lehetőséget aknázza ki: azt, hogy az egészen különböző felszíni jegyeket mutató jelenségek mögött igazolhassuk a mélyben megbúvó lényegi azonosságot.

Tekintsük most át a tanulmány felépítését!

A 2. pontban a norvég nyelvből hozok példákat „intranszitiv passzivizálásra”, vagyis olyan grammatikai műveletre, mely a tranzitív igék körében alkalmazva a passzivizálás jegyeit mutatja, alkalmazható viszont (bizonyos mértékig) az intranszitiv igék körében is. Rámutatok, hogy ez a norvég intranszitiv passzivizálás alapvetően eltér a magyartól (mármint a vizsgálatunk tárgyát képező predikatív határozói igenes szerkezet képzésétől), mert az intranszitiv igéknek egészen más csoportján működik.

Ez látszólag tézisem ellen szól, a 4. pontban viszont rámutatok, hogy a norvég és a magyar intranszitiv passzvizálás a „normál” tranzitiv passzvizálásnak két elméletileg lehetséges kiterjesztését jelenti. Az pedig a passzvizálási elméletem mellett szól, hogy az elméletben megjósolt két lehetőség meg is valósul a világ nyelveiben.

Ez előtt még a 3. pontban rövid áttekintést adok a tematikus szerepek és rendszerek világáról általában, majd részletesebben bemutatom a tárgyalt két elmélet (LFG, Tau modell) releváns vonásait.

A 4. pontban ismertetem azt a passzvizálási szabályt, mely ígéretem szerint egyszerre képes leírni a tranzitiv és intranszitiv igékkel alkotott predikatív határozói igeneves szerkezetek esetét. Először elméletektől független, szemléletes képet próbálok nyújtani a szabályról, majd megfogalmazom azt a két fent említett tematikus elmélet „nyelvén”.

Az 5. pont arról szól, hogy milyen kapcsolat van a magyar intranszitiv passzvizálási szabálynak az általánostól való formai eltérése és a létrehozott (passzív) szerkezetek szemantikai és egyéb jellegzetességei között. Szóba fog kerülni a magyar nyelv egy másik területe, a befejezett melléknévi igenévvel alkotott jelzős szerkezet is, melynek létrehozását szintén egy intranszitiv igékre is kiterjedő passzvizálási műveletnek tulajdoníthatjuk.

2. Intranszitiv passzvizálás.

A legnagyobb akadálya, hogy a magyar predikatív határozói igeneves szerkezeteket egy egységes passzvizálási művelet eredményének tartjuk, úgy tűnik, abban rejlik, hogy intranszitiv igék körében is működni kéne ennek a műveletnek. Márpedig a passzvizálás formai jegyei megkövetelni látszanak a tranzitivitást a „bemeneti” igékre vonatkozóan.

Strukturalista (generatív) elméleti keretben a grammatikai műveleteket már nem (feltétlenül) felszíni formai jegyeikkel definiáljuk (gondolok most a szintaktikai funkciókban beálló változásokra: tárgy → alany, alany → \emptyset /OBL); e jegyeket inkább egy „mélyben” működő szabály (vagy több szabály összjátéka) eredményének tartjuk. E helyütt nem kívánok részletekbe bocsátkozni, de ez például a transzformációs generatív nyelvelméletben (Chomsky 1981) is így van (ld. pl. Áfarli (1989)): a passzvizálás szintaktikai jellegzetességei az ige és vonzatai közti tematikusszerep- és esetadás szokásos módjának módosítása eredményeképpen állnak elő. Ebben a szemléletben az imént említett szerző (Áfarli 1989) kimutatja, hogy a norvégban egy nemcsak tranzitiv igéken működő műveletet passzvizálásnak tarthatunk: a grammatikai művelet megegyezik az angol passzvizálással, az eltérések pedig a két nyelv valamely paraméterének⁴ eltéréseiből adódnak.

⁴ ... hogy a PASS jegy kell-e absztrakt esetet kapjon

Vessük össze a reprezentatív norvég példákat (Åfarli 1989) a nekik megfeleltethető angol passzív szerkezetekkel és magyar predikatív határozói igeneves szerkezetekkel!

- (2) i **Det vart snødd.*
 **There was snowed.*
 **Havazva volt.*
- ii **Det vart falle eit blad.*
 **There was fallen a leaf.*
 Le volt esve/hullva egy levél.
- iiia *Det vart sunge.*
 **There was sung.*
 **Énekelve volt.*
- b *De kjørte gjennom byen.*
 **There was driven through the town.*
 **Át volt hajtva (autóval) a városon.*
- iv *Ein bil vart kjøpt.*
 A car was bought.
 Egy autó (meg) volt véve.

Åfarli (1989) a norvég és angol példák összevetéséből arra a következtetésre jut, hogy a vizsgált norvég passzivizálás-típus a tranzitív igék körén kívül is alkalmazható: az intranszitiv igék egy körülhatárolható csoportjában. Perlmutter (1978) *Unaccusative Hipotézisét* felhasználva, e csoport megnevezésére is lehetőségünk van: ők az *unergative* intranszitiv igék.⁵

Az *Unaccusative Hipotézis* lényege abban áll, hogy az intranszitiv igék csoportja két eltérő viselkedésű alcsoportra bomlik. Egyes intranszitiv igék egyetlen, (az akkuzatív nyelvekben) alanyesetben lévő argumentuma nem olyan szintaktikai és morfológiai jellegzetességeket mutat, mint a tranzitív igék alanya, hanem inkább a tranzitív igék tárgyi argumentumához hasonló tulajdonságokat mutat. Perlmutter *unaccusative* intranszitiv igéknek nevezi őket. Az intranszitiv igéknek az a csoportja, ahol az alanyi argumentum viselkedése a tranzitív igék alanyi argumentumának viselkedésére hasonlít, az *unergative* megnevezést kapta.⁶

⁵A németben is, úgy tűnik, lényegében így működik a passzivizálás: pl. *Hier wurde nur bis 11 Uhr getanzi.*

⁶Az *Unaccusative Hipotézis*nek az az alapgondolata, hogy az intranszitiv igék csoportja korántsem homogén, kézenfekvő tényként mutatkozik meg korábbi grammatikáinkban. Károlynak (pl. 1956, 1967) tulajdonítható az érdem (ld. Abaffy 1978, 1980), hogy újra bevezette a *mediális* igekategóriát, amely

Az intranszítív igék kétféle viselkedési mintája mögött szemantikai magyarázat rejlik, melyet az alábbi példák kapcsán tudok vázolni:

- (3) i *A kalózok_{agens} elásták a kincset_{páciens} (egy mély gödörbe).* (tranzitív)
 ii *A kalózok_{agens} énekelnek.* (unergative intranszítív)
 iii *A kalózok berúgnak_{páciens}.* (unaccusative intranszítív)

Azt kell vizsgálnunk, hogy az ige által leírt szituációban egy-egy szereplő (igei vonzat megnevezettje) *milyen jellegű* szerepet tölt be. Az iménti (i) példamondatban a tranzitív ige argumentumai egy-egy jellegzetes szereptípust (ágens, páciens) képviselnek, melyeket az alábbi módon írhatunk körül (Komlósy 1992):

- (4) **Ágens:** aktív résztvevő [az ige által leírt szituációban], azaz olyan szereplő, amely szerepét saját energiáinak mozgósításával vagy fékentartásával tölti be (*Péter veri Pált, Péter ugrál*).

Páciens: „alakuló” résztvevő, olyan szereplő, amelynek tulajdonságai, jellemzői, állapota, külső meghatározottságai valamilyen változáson mennek át (*Péter veri Pált, Mari meghízott*).

E szereptípusokról – az ún. *thematikus szerepekről* – a 3. pontban részletesebben is szólok majd. Most egyelőre szögezzünk le annyit, hogy az *elás* tranzitív ige alanya *agens* szerepet játszik az ásás szituációjában (a kalózok mozgósítják energiájukat), míg a tárgy *páciensi* szerepet tölt be (a kincsnek megváltozik a helyzete). Ami a két intranszítív igét illeti, a kalózok az éneklés szituációjában aktív cselekvők, tehát ágensként viselkednek, a berúgás viszont olyan állapotváltozás, melyben páciensi szerepet játszanak.

Áfarli (1989) megfigyelése tehát nagyjából azt jelenti, hogy a norvégban azok az intranszítív igék vethetőek alá passzivizálásnak, amelyeknek *agens* az alanya (*énekel, áthajt*). A passzivizálás során törődik az ágens (legalábbis alanyi vagy tárgyi funkcióban nem szerepelhet), akár tranzitív, akár intranszítív igeire alkalmaztuk. Ha egy (intranszítív) igenek nem ágens az alanya, akkor nem hajtható végre passzivizálás (*lehullik*). A passzivizálás végeredménye: ha tranzitív igeire alkalmaztuk, akkor az ágenstörítés után marad még egy argumentum, mely az alanyi pozícióban tud esetet kapni; a passzivizált intranszítív igenek viszont nem marad (valódi) argumentuma, olyanná válik, mint a *havazik* ige.

A magyar predikatív határozói geneves szerkezet csak egyetlen vonásában emlékeztet a norvég intranszítív passzivizálásra: abban, hogy tranzitív igeiken kívül egyes intranszítív igékkel is megszerkeszthető. A (2) példasor azonban azt mutatja,

lényegében az unaccusative igecsoporthoz felel meg. Külön cikket érdemelne Károly (1967) kilencosztályos igeérvrendszerének összevetése az *Unaccusative Hipotézissel*.

hogy éppen a norvégban helyes intranszitiv passzív alakok magyar megfelelői teljesen elfogadhatatlanok (iii). Nem rossz ellenben⁷ az intranszitiv igét tartalmazó szerkezet, melynek norvég megfelelője elfogadhatatlannak ítéltetett.

Átböngészve az (1) példasort is, az a sejtésünk alakulhat ki, hogy a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet az intranszitiv igéknek éppen az *unaccusative* csoportja körében elfogadható (*kimerül, meghatódik, elhervad*: páciens alanyúak), míg az *unergative* csoportban elfogadhatatlan (*kiül, belép, átmegegy*: ágens alanyúak). A képet még jócskán kell finomítanunk, de alapvetően az a helyzet, hogy a tárgyalt norvég grammatikai művelet az intranszitiv igéknek éppen az ellentétes csoportját érinti. Ráadásul a norvég passzivitizálás az intranszitiv igékre úgy hat, hogy azok valódi argumentum nélkül maradnak, míg a magyar „intranszitiv” művelet tulajdonképpen nem okoz változást a vonzatszerkezetben: a kimeneti igealak ugyanúgy egyetlen alanyesetű vonzattal bír, mint a bemeneti igealak.

Egyelőre annyit állapíthatunk tehát meg, hogy bár sem elvileg nem kizárt egy megfelelően definiált passzivitizálási műveletet kiterjeszteni a tranzitiv igék köréből az intranszitiv igék körébe, sem gyakorlatilag nem példa nélküli egy ilyen próbálkozás, az imént leírt norvég intranszitiv passzivitizálás legalább két lényeges ponton (érintett intranszitiv igék csoportja, bekövetkező vonzatszerkezet-változás) eltér a vizsgált magyar grammatikai művelettől.

3. Thematikus elméletek

3.1 Pár szó a thematikus szerepekről és elméletekről általában

Az igék (régensek) lexikai jellemzéséhez hozzátartozik, hogy az általuk leírt szituációban milyen szerepet játszanak el a vonzatok (jelöletei). E szerepeket érdemes típusokba sorolni (pl. ágens, páciens, instrumentum, stb.) – ezek a *thematikus szerepek* –, mert e szemantikai ihletésű osztályozás segítségével számos szintaktikai jelenségről sikerült értékes állításokat tenni az elmúlt évtizedekben (Fillmore (1968) óta). Ez a *thematikus elméletek* feladata. Végső soron *jelentés* és *forma* kapcsolatának ősi kérdéséről van szó, ahol persze nemcsak a *kapcsolat* maga jelenti a kutatás tárgyát, de az is, hogy a *jelentésnek* mely elemei relevánsak a grammatika számára.

Az egyik alapkérdés: az igei argumentumokhoz társuló thematikus szerepekhez hogyan rendelődnek a mondatban szintaktikai funkciók (ez az argumentumok *szintaktikai realizációjának* problémája). Illusztrációképpen álljon itt egy közhelyszámbe menő univerzális megfigyelés, amely éppen a 2. pontban bemutatott ágens és páciens szerepekkel kapcsolatos (amelyek tehát *thematikus szerepek*):

⁷Kicsit szerencsésebb példamondattal tényleg nem rossz a tárgyalt szerkezet: – *Hol van innen a fizetem? – Le van esve!*

– ha egy tranzitív ige által leírt szituációban a két szerep: ágens és páciens, akkor biztos, hogy az ágens realizálódik alanyként, és a páciens tárgyként, és nem fordítva (pl. *meglők*).

Megismételem most e két thematikus szerep (Komlósy (1992) által javasolt) körülírását, mivel az további gondolatmenetünk szempontjából is érdekes lesz:

(5) **Ágens:** aktív résztvevő [az ige által leírt szituációban], azaz olyan szereplő, amely szerepét saját energiáinak mozgósításával vagy fékentartásával tölti be (*Péter veri Pált, Péter ugrál*).¹

Páciens: „alakuló” résztvevő, olyan szereplő, amelynek tulajdonságai, jellemzői, állapota, külső meghatározottságai valamilyen változáson mennek át (*Péter veri Pált, Mari meghízott*).

A thematikus elméletek alapproblémája, hogy a szerepek fenti jellegű jellemzése a nyelven kívüli valóság definiálhatatlan fogalmaira támaszkodik („aktív”, „energia-mozgósítás”, „változás”, stb.), így nem egzakt, nem megbízható, nem építhető rá nagy magyarázó erővel bíró nyelvészeti részelmélet. Kiutat jelenthet, ha kiderül, hogy a thematikus elméletek szokásos feladatainak ellátásához nincs szükség a szerepek *tényleges tartalmának* jellemzésére, csupán az igei argumentumszerkezeten belüli bizonyos viszonyok megállapítására van szükség. A modern thematikus elméletekben ilyen tendencia érvényesül: a szerepeknek különféle absztrakt struktúráira, gyakorlatilag *hierarchiáira* támaszkodnak (ld. pl. Dowty 1991, Bresnan és Kanerva 1989, Bresnan 1990, Grimshaw 1990, Jackendoff 1989, Wilkins 1988). E modern thematikus elméletek többnyire egy-egy generatív nyelvészeti iskolához kötődnek, annak igényeit szolgálják ki és annak formalizmusához illeszkednek. Összevetésükre e helyütt aligha van mód, nem kíván azonban talán túl sok indoklást az igény a különféle thematikus elméletekben felgyülemlett tudás iskoláktól független feldolgozására, a törekvés az argumentumok viszonyrendszerében egy olyan *minimális struktúra* feltárására, melyben az informális szereptartalmak kiküszöbölhetőek, ugyanakkor eleget lehet tenni egy „hagyományos” thematikus elmélettel szemben felállított kívánalmaknak. E cél megvalósítására szeretném alkalmassá tenni a Tau Modellt (Alberti 1992, 1994), mely ideális esetben *metaelméletként* szolgálhatna: absztrakt és általános „közös nevezője” lehetne az egyes nyelvészeti irányzatok (ideális) thematikus elméleteinek (ld. pl. az LFG thematikus elméletével való vázlatos összevetést az 5. pontban).

3.2 Tau Modell

Hogy a thematikus szerepek körülírásos megadása mennyire gyanús és bizonytalan, az akkor derül ki, amikor egy és ugyanazon igének több vonzatszerkezet-változata is van (ld. a példákat kicsit később): ugyanaz a szerep a különböző változatokban

eltérő szintaktikai funkcióban jelenik meg. Vajon az eltérő szintaktikai funkciók eltérő tematikus szerepre utalnak, vagy sem (Levin–Rappaport 1988)? Az igazság mintha a kettő között volna, ezt a sejtést próbálják meg a modern tematikus elméletek a legkülönbözőbb eszközökkel kifejezni (pl. „többdimenziós” szereprendszerekkel, ld. pl. Wilkins 1989, Jackendoff 1989).

Kulcskérdésnek tartom ezt a problémát, egy felépítendő tematikus metaelmélet kiindulópontjának. A választ pedig abban látom, amit a kognitív elméletek⁸ mindig is hiányolnak az „objektivistának” minősített generatív elméletekből: a beszélő „relatív” szempontjának a tisztázásában (továbbá ld. még Fillmore 1977).

Világosan elkülönítendő tehát az, ami az adott argumentumszerkezet-változatban egyedi (*relatív viszonyok*: a beszélő választásán múlik, hogy egy szituáció nyelvi ábrázolásakor egy azt leíró igének melyik vonzatkeret-változatát használja (*speaker-dependent*: Dowty (1991)), attól, ami az argumentumszerkezet-változatok teljes családjában közös (egy szituáció szereplőinek *abszolút (event-dependent*: Dowty (1991)) viszonyai, a szereplők „objektív” egymásra hatása). Az *abszolút* viszonyokat egy ige rokon vonzatkeret-változatai *együttesen* határozzák meg (ennek kiszámítási eljárását Alberty (1992, 1994) tartalmazza).

Jelen tanulmányban az abszolút és relatív viszonyok struktúrájának felvázolására vállalkozom, továbbá e két struktúra kapcsolatának és szemléletes háttérének megvilágítására.

3.2.1 Abszolút viszonyok

Az argumentumok egy része teljes (lineáris) *rendezést* kap (szemléletes tartalma: *okozási lánc* bizonyos szereplők között), melyben az első néhány tag *negatív polaritású* (kb. „ágentív”), a többi meg *pozitív polaritású* (inkább páciens jellegű):

(6) <<arg₁, ..., arg_i>, <arg_{i+1}, ..., arg_k>, {...}>
negatívak (rendezve) pozitívak (rendezve) többiek

Az okozási lánc „szemléletes tartalma” úgy értendő, hogy ahol tényleges⁹ fizikai (vagy más szempontból egyértelműen értelmezhető) ráhatásoknak egy láncolata rejlik egy ige által leírt szituációban, ott ez „grammatikalizálódik”, ez épül be a nyelvbe; a többi ige pedig követi ugyanezt az abszolút struktúrát, különösebb tartalom nélkül. Ez

⁸A magyarországi szakirodalomban legújabbban Pelyvás (1994) tárgyalja a kognitív nyelvelméleteket és ezek kapcsolatát a generatív nyelvelméletekkel. A kognitív szakirodalom iránt érdeklődők e munkából tájékozódhatnak alaposabban.

⁹Szigorú filozófiai szempontból persze támadható az, ha egy objektív valóságnak a nyelvben való leképeződéséről beszélünk (Kertész András, személyes beszélgetés). A Tau modellnek azonban (más tematikus elméletekkel szemben) nincs is erre szüksége: „belülről”, azaz a nyelvben fellelhető argumentumszerkezet-változatokból kiindulva építke fel egy „konstruált valóságot” – mintegy a lehetséges relatív hozzáállások „átlagaként”.

ugyanaz a helyzet, ami sok nyelvben a *nyelvtani nem* tartalmát jellemzi: ahol beszélhetünk természetes nemről, ott a nyelvtani nem ezt tükrözi, egyébként pedig nem kell neki szemléletes tartalmat tulajdonítanunk.

3.2.2 Relatív viszonyok

A beszélő *központi szereppel* ruház fel bizonyos argumentumokat (így választ vonzatkeretet, szabadsága e választásban áll). A kiválasztott argumentumok is rendezett sorozatot alkotnak, melynek első tagját *kiindulópontnak*, utolsó tagját pedig *végpontnak* nevezem:

$$(7) \quad \langle \langle \text{arg}', \dots, \text{arg}^m \rangle, \{ \dots \} \rangle$$

kiindulópont végpont többiek

A központi argumentumok halmazának rendezettsége azt fejezi ki, hogy a beszélő nem egyszerűen a leírandó szituáció számára lényeges szereplőit emeli ki, hanem a *kiindulópontnak a végpontra* gyakorolt hatását kívánja a szituáción belüli bonyolult kapcsolatrendszer döntő elemeként beállítani. A központi argumentumok halmaza lehet egyelemű is, ilyenkor a kiindulópont megegyezik a végponttal: a beszélő egy reflexív viszonyt kíván a középpontba állítani. E tanulmányban csak olyan eseteket fogunk vizsgálni, ahol a központi argumentumok halmaza legfeljebb kételemű. Máshol (Alberti 1992, 1994) amellet érvetek, hogy háromelemű is lehet.

3.2.3 A szemantikai és szintaktikai viszonyok kapcsolata

Az abszolút viszonyok és a relatív viszonyok egyaránt szemantikai jellegűek: az ige által leírt szituációnak azokat a vonásait hivatottak ábrázolni, amelyek relevánsak a grammatika számára, vagy másképp fogalmazva, amelyek beépültek a nyelvbe. A relatív viszonyok is *szemantikai* jellegűek tehát, de az tény, hogy szinte közvetlenül determinálják a szintaktikai viszonyokat. A kapcsolat a nyelvtípuson múlik. Akkuzatív nyelvekben a kiindulópont mindenképpen alany; a végpont pedig tárgy, ha nem azonos a kiindulóponttal.¹⁰

Az esetrendszeren belül tehát az alany- és a tárgyeset kitüntetett szerepet játszik: segítségükkel tudja kifejezni a beszélő (bizonyos korlátok között) a leírandó szituációhoz fűződő személyes viszonyát. Ez egybevág azzal a régi megfigyeléssel (Fillmore 1968), hogy e két eset „*thematikusan heterogén*”: a beszélő a szereplők legkülönbözőbb típusait állíthatja középpontba. Az alany- és a tárgyeset kitüntetettséget sokféle formális érv is alátámasztja: gyakoriságuk, jelöletlenségük sok nyelvben, stb.

¹⁰ *Ergatív* nyelvben a szintaktikai kódolás a következő: a végpont mindenképpen a jelöletlen esetben, abszolútívusban áll, míg a kiindulópont, amennyiben különbözik a végponttól, ergatívuszt kap.

3.2.4 Az abszolút és relatív szemantikai viszonyok kapcsolata

A relatív viszonyok (lexikai) lehetőségeit az abszolút viszonyok korlátozzák, a beszélőnek tehát nincsen teljes szabadsága egy szituáció relatív ábrázolásakor, nem rugaszkodhat el teljesen a (nyelvbe beépült) „valóságtól”. A legalapvetőbb két korlát:

- (8) i **Rendezési megszorítás:** ha egy argumentumszerkezetben arg' az abszolút rendezésben megelőzi arg'' -t, akkor kizárt, hogy a relatív rendezésben viszont arg'' előzi meg arg' -t.
- ii **Stabilitási megszorítás:** ha a kiindulópont különbözik a végponttól, akkor az előbbi negatív, míg az utóbbi pozitív polaritású.

A Rendezési megszorítás azt mondja ki, hogy a relatív rendezés nem lehet ellentétes az abszolút rendezéssel. A beszélő csupán kiemelheti az okozási lánc elemeit, de sorrendjüket nem fordíthatja meg.¹¹ A Stabilitási megszorítás a beszélő szabadságának további szűkítését jelenti:¹² a relatív „szereposztásnál” nemcsak az argumentumok abszolút sorrendjét kell tiszteletben tartani (melyben az is bennefoglaltatik, hogy egy negatív argumentum mindig megelőz egy pozitívat), de polaritását is. A két kitüntetett központi relatív szerepet tehát nem tölthetjük be (még helyes sorrend esetén sem) két azonos polaritású argumentummal.

A 3.2.3–3.2.4. pontokban tárgyalt összefüggések arra is alkalmasak, hogy egy ige rokon argumentumszerkezet-változatainak együttes figyelembevételével „kiszámíthassuk” a vizsgált igéhez tartozó abszolút szerkezetet, azaz az okozási láncot, és így azt ne a tapasztalati valóságból próbáljuk kitalálni, mint a tematikus szereptípusokat a hagyományos rendszerekben. Alberti (1992, 1994) konkrét számítási algoritmussal is szolgál.

Lássunk most már néhány reprezentatív példát!

- (9) i *A kalózok ástak egy mély gödröt.*
absz.: < <kalózok>, <gödör>, \emptyset >
rel.: < <kalózok, gödör>, \emptyset >
- ii *A kalózok elásták a kincset (egy mély gödörbe).*
absz.: < <kalózok>, <gödör, kincs>, \emptyset >
rel.: < <kalózok, kincs>, {<gödör>} >

¹¹ Az állítás nemcsak a „természetes esetekre” vonatkozik, ahol tehát az okozási láncolatnak fizikai tartalma van, hanem a pusztán grammatikai esetekre is. Azt állítom tehát, hogy a grammatikában rögzült abszolút rendezést semmiféleképpen nem bírálhatja fölül a relatív rendezés.

¹² ...ezért itt nem részletezendő speciális körülmények között megsérthető (de ld. Alberti (1992, 1994))...

- iii *Long John Silver elásatta a kincset (egy mély gödörbe) (a kalózzokkal).*
 absz.: < <LJS., kalózzok>, <(gödör), (kincs)>, Ø >
 rel.: < <LJS., kincs>, {(gödör), (kalózzok)} >

Az abszolút struktúrák levezetésére szolgáló imént említett algoritmus bemutatása nem tartozik e tanulmány céljai közé, így most csak arra figyeljünk, hogy e struktúrák milyen különbségek érzékeltetésére alkalmasak! A (iii) példában az igének már egy négyargumentumos változatát láthatjuk. A négy szereplő egy okozási láncolatba áll, melyben „természetes” a kalózzok és a gödör fizikai kapcsolata (valaminek a létrehozása), valamint LJS. és a kalózzok „társadalmi” kapcsolata (parancs). A gödör és a kincs közti okozati viszonyt pusztán grammatikainak tekinthetjük. A három példamondat akár ugyanarra a szituációra is utalhat. A közölt relatív struktúrák a beszélő különböző lehetséges hozzáállásaira utalnak. A kalózzok közvetlenül egy gödör létrehozásával foglalkoznak (i), de feltehetőleg tevékenységük valójában a kincstre kíván irányulni (ii), sőt elképzelhető az is, hogy a lényeg LJS. és a kincs kapcsolata. A bemutatott argumentumszerkezet-változatok kielégítik a Rendezési megszorítást (hiszen a (iii)-ban látható okozási lánc szemeinek sorrendjét a relatív rendezések nem fordítják meg), sőt a Stabilitási megszorítást is (kiindulópontként mindenütt a negatív polaritású argumentumok valamelyike jelenik meg, végpontként pedig a pozitívak valamelyike).

Érdemes belegondolni, hogy egy hagyományos szereprendszerrel mennyire nehéz lenne az argumentumokhoz tematikus szerepeket társítani. A (iii)-ban például a gödör *végpont* tematikus szerepet kéne kapjon (ami nem azonos az általam bevezetett *végpont* relatív struktúrabeli szereppel), hiszen ő a kincs mozgásának végpontja, ugyanakkor *páciensnek* is tekinthetjük, hiszen az ásás folyamán jön létre.

Az iménti példásor általánosítva mutatja a Tau modellnek a *lokatív alternáció* problémakörére¹³ adott elemzési eljárását. Tekintsük most az egyik angol iskolapéldát, melynek egyébként magyar fordítása is kiválóan mutatja a jelenséget:

- (1) i *Peter loaded hay onto the wagon.*
 Péter rakott szénát -rA a szekér
 ‘Péter szénát rakott a szekérré.’
 absz.: < <Péter>, <széna>, {szekér} >
 rel.: < <Péter, széna>, {szekér} >

¹³ Ami az irodalmi hivatkozást illeti, e problémakör kapcsán könnyebb lenne azokat felsorolni, akik nem foglalkoztak vele. Fillmore (1968) klasszikus munkájában is központi helyet foglal el e példatípus, majd ugyanő elméletének újragondolásakor (Fillmore 1977) ide tér vissza. A magyar szakirodalomban Zsilka (pl. 1966) gondolatvilágának kiindulópontja e jelenség. Alapos elemzést nyújt több munkájában is Levin és Rappaport (1986, 1988). Saját kutatásaimnak is a lokatív alternáció, illetve annak intranszitiv változata (pl. *kiürül a benzín a tankból* / *kiürül a tank*) jelentette a kezdetét (Alberti 1988).

- ii *Peter loaded the wagon with hay.*
 Péter rakta a szekeret -vAl széna
 ‘Péter megrakta a szekeret szénával’
 absz.: < <Péter>, <széna, szekér>, Ø >
 rel.: < <Péter, szekér>, {széna} >

A lényeg az, hogy az abszolút rendezésben egy olyan okozási lánc mutatható ki, amely szerint Péter a szénára gyakorol közvetlen hatást, majd ezzel a szekérre is közvetve alapvető hatást gyakorol(hat). A relatív különbség abban áll, hogy Péternek a szénára gyakorolt közvetlen (i), vagy a szekérre gyakorolt közvetett (ii) hatását tartja-e érdekesnek a beszélő.¹⁴

Az alábbi példapár az intranszítív igetípusok elemzését szemlélteti:

- (2) i *A kalózok berúgnak.*
 absz.: < Ø, <kalózok>, Ø >
 rel.: < <kalózok>, Ø >
- ii *A kalózok énekelnek.*
 absz.: < <kalózok>, Ø, Ø >
 rel.: < <kalózok>, Ø >

Egy *unaccusative* intranszítív igét (i) állítottam szembe egy *unergative* intranszítívval (ii). Relatív struktúrájuk azonos, ami nem is lehet másként, hiszen vonzatkeretük szintaktikai struktúrája megegyezik.¹⁵ Abszolút struktúrájuk azonban finom különbséget mutat: a *berúg* argumentuma (a *lerészegedik* értelemben) pozitív polaritású (tehát páciens jellegű), míg az *énekel* argumentuma negatív (ágentív). Ennek a finom strukturális különbségnek majd fontos szerepe lesz a passzivizálási szabály alkalmazásakor.

3.3 Az LFG tematikus elmélete

Az alábbiakban a Lexikai-Funkcionális Grammatika tematikus elméletének egy változatát kívánom dióhéjban ismertetni (Bresnan és Kanerva 1989). Léteznek némileg eltérő változatok is (pl. Bresnan 1990), de a lényeg szempontjából (miszerint

¹⁴Említésre érdemes egy „naiv nyelvi beszélő” következő mondata is: *Mi már elirtuk az összes papírrunkat.* A beszélő arra célzott, hogy elfogyott az összes papír, amit a nála vizsgázó diákoknak odakészített, hogy arra írják vázlataikat. Az *elír* ige ezen használatát alkalminak gondolom, nem egy lexikalizálódott változatnak. Jól mutatja azonban (pontosan ezért) annak az „erőnek” a működését, mely tárgyi pozícióba vonzza azt az argumentumot, amelyre a hatás gyakoroltatik. Szokatlan, hogy az írás műveletének a papírra gyakorolt hatását kívánjuk érzékeltetni, de a vázolt szituációban pontosan ez történt.

¹⁵Intranszítív igéknél a központi argumentumok halmaza egyelemű, ami azt jelenti, hogy a beszélő egy „reflexív” viszonyt állít a középpontba. Ezzel azt (is) kifejezi, hogy nem valamilyen két szereplő közti hatás a lényeges a számára. Az éneklő kalózok esetében például érdektelen, hogy mit énekelnek.

a Tau modellel jól összevethető *hierarchikus* tematikus elmélet(ek)ről van szó) elégséges az elsőnek említett változatot tárgyalni.

Az ige (régens) argumentumaihoz társuló szemantikai (tematikus) szerepekhez szintaktikai funkciót rendel a lexikon – némileg alulspecifikált módon. Ez a default („alap esetben bekövetkező”) argumentumrealizáció alapvetően két rendezés/hierarchia egymáshoz illesztésén alapul (tematikus hierarchia | szintaktikai funkciók hierarchiája). Az argumentumrealizáció további specifikálásáról különböző grammatikai operációk gondoskodnak (pl. passzivizálás, lokatív inverzió), és még ezt követően is lehetnek alternatív vonzatkeret-változatok.

Az LFG argumentumrealizációs elméletét négy összetevőre bontva fogjuk tárgyalni:

- 1) szemantikai (*tematikus*) szerepek, hierarchikusan rendezve (3.3.1),
- 2) *szintaktikai funkciók*, két dimenzióban osztályozva (3.3.2),
- 3) *lexikai leképezés* elvei, a szemantikai szerepekről (részlegesen specifikált) szintaktikai funkciókra (3.3.3),
- 4) a kapott teljes lexikai alakra vonatkozó *jólformáltsági feltételek* (3.3.4).

3.3.1 Univerzális tematikus hierarchia

Az LFG tematikus elméletében a hagyományos szereptípusok szigorú hierarchiába rendeződnek. Ez annyiban különbözik a Tau modell *abszolút rendezésétől*, hogy ott közvetlenül az argumentumok kapnak rendezést, kimarad tehát az a kényes lépés, amikor egy-egy argumentumhoz tematikus szerepet kell rendelni. Az egyes tematikus szerepek közelítő tartalmáról Komlósy (1992) alapján alkothatunk képet.

- (12) *agens* > *beneficiens* > *végpont/experiens* > *instrumentum* >
théma/páciens > *lokális*

3.3.2 A szintaktikai funkciók keresztosztályozása

Két distinctív jegy beállítása határozza meg (kellő mértékben) a szintaktikai funkciót: $[\pm r, \pm o]$.

Az első: tematikusan megszorított-e (*restricted*: SUBJ, OBJ), vagy sem. Itt ismét a Fillmore (1968) kapcsán már emlegetett „tematikus heterogenitásról” van szó, ami az alany és a tárgy kiténtetett szerepére utal. A ferde eset (OBL_{θ}) megjelölésénél θ (az indexben) tetszőleges tematikus szerepet jelölhet. Ez a „tematikus megszorítottság”, azaz tematikus homogenitás arra utal, hogy egy-egy eset vagy prepozíció bizonyos tematikus szerep kanonikus kifejezője.

(13)	r	-	+
	o		
	-	SUBJ	OBJ _θ
	+	OBJ	OBL _θ

A második jegy ($\pm o$) azt fejezi ki, hogy tárgyi jellegű-e az argumentum (*objective*: OBJ és OBJ_θ). A tárgy és a bitranzitív igék második tárgya (OBJ₂, pl. Bresnan 1990) bír +o jeggyel.¹⁶

Az csak a 3.3.3 alpont végén fog kiderülni, hogy e keresztsztyálozása a szintaktikai funkcióknak mennyiben jelenti a beígért „szintaktikai hierarchiát”. Előjáróban annyit, hogy a negatív jegyek az „értékesek”: az alany mindkét szempontból negatív jeggyel bír.

3.3.3 Lexikai leképezés

Három (időben rendezett) lépésben (I–III) történik az argumentumoknak szintaktikai funkcióval való ellátása. Az eljárás során, kiindulva a tematikus szerepekből, az imént tárgyalt szintaktikai jegyek rendelődnek az argumentumokhoz, mégpedig *monoton* módon. Azaz: egyszer már odarendelt jegy nem törölődhet és nem módosulhat.¹⁷ A szintaktikai funkciót végül a „beállított” szintaktikai jegypárok határozzák meg, bár még e folyamat végén is maradhatnak meghatározatlan előjelű jegyek.

I. Tematikus szerepből fakadó jegy. Az alább említett szabályok bizonyos mértékig meghatározzák, hogy egyes tematikus szerepek viselői milyen szintaktikai funkcióban realizálódhatnak. Az ágens és a lokális csak alany- vagy ferde esettel fejeződhet ki, míg a téma és a páciens alany vagy tárgy kell legyen.

- (14) i ágens → [-o]
 ii téma/páciens → [-r]
 iii lokális → [-o]

II. A lexikai argumentumszerkezeten működő morfolexikai szabályok. Az I. lépésben tematikus szerepüknek köszönhetően kaptak szintaktikai jegyeket az argumentumok. Ebben a II. lépésben a szintaktikai jegyek gyűjtögetése folytatódik tovább bizonyos grammatikai műveletek jóvoltából:

¹⁶ A második tárgyat is bizonyos tematikus szerepekhez kötődőnek tartják, az indexbeli θ e szerepre hivatott utalni (Bresnan és Kanerva 1989).

¹⁷ Éppen a *monotonitási* elvnek a vállalása tette szükségessé a szintaktikai funkciók distinctív jegyekre bontását (Bresnan 1990). Ha ugyanis egy tematikus szerkezethez rögtön egy szintaktikaifunkció-sort rendelnénk, akkor – a monotonitás megőrzése mellett – nem lehetne ugyanahhoz a tematikus szerkezethez többféle vonzatszerkezet-változatot társítani, noha ez a nyelvben gyakran előfordul (ld. 3.2). A monotonitás a Tau modellben az abszolút struktúrák kiépülésekor érvényesül (Alberti 1992, 1994).

- (15) i passzivizálás: $\langle \theta, \dots \rangle$ argsz-ben: $\theta \rightarrow [+r]$
 ii lokatív inverzió: $\langle \text{th/pat}, \dots, \text{loc} \rangle$ argsz-ben: $\text{loc} \rightarrow [-r]$

A passzivizálásra vonatkozó szabály fenti formális leírásának értelmezéséhez azt a konvenciót kell ismernünk, hogy az argumentumszerkezetben a tematikus hierarchia szerint rendezve sorolják fel az argumentumokat. A passzivizálás tehát a tematikusan legrangosabb argumentum $+r$ szintaktikai jeggyel való ellátását jelenti. Mivel a passzivizálással külön pontban fogunk foglalkozni (4.2), ezért ebben a pillanatban elég annyit észrevenni, hogy a $+r$ jegy miatt a tranzitív ige ágense már nem juthat alanyi funkcióhoz. Be kell érje egy $[+r, -o]$ jegypárral definiált $\text{OBL}_{\text{agens}}$ funkcióval (ezt az angolban a *by* prepozíció, míg a magyarban az *által* névutó jelöli).

A lokatív inverzió (többek között) a bantu *chichewa* nyelvnek egy sajátos grammatikai művelete, mely Bresnan és Kanerva (1989) számára kitűnő terepet nyújt az LFG tematikus elméletének illusztrálására. A művelet során a *lokális* argumentum lényegében alanyi helyzetbe kerül. Az értékes $-r$ szintaktikai jegynek a lokálishoz való rendelésével biztosíthatjuk az alanyi funkciót. A szabály formális leírásába be van építve egy olyan peremfeltétel is, hogy csak akkor alkalmazható, ha az argumentumszerkezetben a tematikusan legrangosabb argumentum *téma/páciens* szerepű, és nem *agens*. Jelen tanulmány szempontjából a lokatív inverzióról szóló szabálynak a formális vonásai az érdekesebbek: például az, hogy konkrét tematikus szerepekre hivatkozik a szabály, és nemcsak a tematikus hierarchia kitüntetett helyeire.

III. Szintaktikai jegyek default kiosztása. Az alapeszme az, hogy a tematikus hierarchia „alapesetben” egy szintaktikai hierarchiára képeződik rá, *rendezéstartó* módon, azaz a tematikus hierarchiában magasabban elhelyezkedő argumentum a szintaktikai hierarchiában is magasabb helyet fog elnyerni. Ez a gondolat a Tau modell *Rendezési megszorításával* állítható párba (3.2.4). A passzivizálás vagy a lokatív inverzió pontosan ezt a „rendezéstartást” hivatott felborítani, azzal, hogy a magas rangú *agens* számára egy $+r$ szintaktikai jeggyel meghiúsítjuk az alanyi funkció felvételét, illetve a tematikus hierarchia végén kullogó *lokális* számára egy $-r$ jeggyel elősegítjük azt.

Egy pillanatra úgy tűnhet, hogy a tematikus és szintaktikai hierarchia közti rendezéstartás felboríthatóságának ellentmond a Tau modell *Rendezési megszorítása*, de ez nem így van: a Tau modellben pontosan ki van jelölve az a kör, ahol a rendezéstartás kötelező: ez pedig a *központi* relatív szerepű argumentumok köre. A Tau modellben tehát a rendezéstartás felborítása úgy lehetséges, hogy a magas rangú argumentumnak nem adunk *központi* szerepet.

Lássuk most már az LFG alapesetben alkalmazandó argumentumrealizációs szabályait:

- (16) i $\theta_{th>\theta} \rightarrow [+r]$
 ii $\theta [+r] \rightarrow [-o]$
 iii legmagasabb $\theta \rightarrow [-r]$; majd köv. $\theta \rightarrow [+o]$; majd köv. $\theta \rightarrow [+r]$

(i) szerint a tematikus hierarchiában *théma* alatti szerepekhez járuljon *+r* jegy, majd a *+r* jegyűekhez *-o*, így végülis ferde esetet kapnak (a $[+r, -o]$ szintaktikai jegypár ugyanis ezt definiálja). (iii) pedig azt mondja, hogy a legmagasabb *kompatibilis* szerephez járuljon *-r* (tehát a legmagasabb rangú olyan szereplőhöz, amelyhez nem rendeltünk korábban *+r* jegyet), ha ez teljesült, akkor a következő kompatibilishoz *+o*, és ha ez is teljesült, akkor a következő kompatibilishoz *+r*. Emögött a következő hierarchiája sejlik fel a szintaktikai funkcióknak:

- (17) $[-r]: \text{SUBJ}/\text{OBJ} > [+o]: \text{OBJ}/\text{OBJ}_\theta > [+r]: \text{OBJ}_\theta/\text{OBL}_\theta$

Egy további lépéssel még tisztább szintaktikai hierarchiát állíthatunk elő: azt kell értékelni, hogy az iménti hierarchia mely helyezéseit éri el egy-egy szintaktikai funkció. Az alany egyértelműen az első helyen áll, majd a tárgy az első és a második helyen, stb.:

- (18) $\text{SUBJ} > \text{OBJ} > \text{OBJ}_\theta > \text{OBL}_\theta$

Az ige morfológiai kifejlődése tehát párhuzamos a szintaktikai funkciók fokozatos specifikálódásával. Az I. lépést az igetőhöz tartozó tematikus szerkezetre kell alkalmazni, a II. lépést a morfolexikai szabály hozza magával, miközben az igető morfológiai változáson megy át, végül a III. lépést a képzett igealakon kell elvégezni.

3.3.4 Jólformáltsági feltételek

Jó esetben az imént vázolt I-III. lépéssorozat eredményeképpen egy argumentumszerkezet valamennyi argumentuma egyértelműen meghatározott szintaktikai funkcióban részesül. Ezt az ideális helyzetet követeli meg az alábbi (i) jólformáltsági feltétel, mely a generatív elméletekben szokásos *tematikus kritériumoknak* felel meg (pl. Chomsky 1981).

- (19) i Az argumentumszerkezetbeli tematikus szerepek és az elnyert szintaktikai funkciók között kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés kell létesüljön.
 ii *Alanyfeltétel*: Minden lexikai formában kell legyen alany (SUBJ).

Az alanyfeltétel nyelvfüggetlennek tűnik, hiszen a magyarban egyáltalán nem kötelező az alanyi pozíciót minden áron betölteni (pl. *Hajnalodik.*), míg az angolban, a németben vagy éppen a 2. pontban tárgyalt norvégban az alany helyén tematikus szereppel nem rendelkező elem is előfordulhat. A Tau modellben, ha nem tartjuk kötelezőnek, hogy

legyen egy ige argumentumszerkezetében központi relatív szerepű argumentum, akkor csak annyit állítunk, hogy ha (egy akkuzatív nyelvben) van központi szerepű argumentum, akkor valamelyik argumentum a kiindulópont relatív jegyet is fogja viselni. Ez pedig pontosan az alábbi összefüggést vonja maga után:

- (20) *Módosított alanyfeltétel*: Minden lexikai formában teljesül, hogy ha van benne tárgy (OBJ), akkor van benne alany (SUBJ) is.

A Módosított alanyfeltétel alkalmazása nem hordozza magában az alany nélküli argumentumszerkezetek elburjánzásának veszélyét, hiszen a 3.3.3/III/iii-ban említett default szabály *-r* jegyű szintaktikai funkciót ír elő a legmagasabb tematikus rangú argumentum számára. Alanytalan vonzatszerkezet tehát csak „erőszakos úton”, azaz morfolexikai szabály bevetésével állítható elő. A *+r* szintaktikai jegyet adó passzivizálás tipikusan ilyen...

A passzivizálás kérdéskörére még részletesen visszatérünk (4.3). Most gondoljuk inkább végig, hogy néhány gyakori argumentumszerkezet-típusnál hogyan zajlik le az argumentumrealizáció bemutatott folyamata!

- (21) *Tranzitív (vki elás vmit vhová)*:

	< ag	pat	loc >
I. θ -ból fakadó:	[-o]	[-r]	[-o]
II. operáció: –			
III. default:			[+r]
	[-r]	[+o]	
szint. funkció:	S	O	OBL _{LOC}
jólform.:	S	O	OBL _{LOC}

Az *elás* ige három argumentumához először egy-egy szintaktikai jegyet rendelünk, tematikus szerepüknek megfelelően. Ha morfolexikai műveletet nem hajtunk végre, akkor a szintaktikai funkciók meghatározását a default szabályok fogják befejezni. A lokálisnak *+r* jegy jár, mert még a témánál is alacsonyabb rangú szereplő. Majd a legmagasabb rangú szereplőknek jár egy *-r*, illetve egy *+o* jegy. Ezzel tényleg teljes mértékben meghatároztuk mindhárom argumentum szintaktikai funkcióját (pontosabban az OBL_{LOC} valamilyen lokális esetet jelöl, aminek pontosabb meghatározása már nem a tematikus elmélet feladata).

Az argumentumrealizáció II. lépésében végrehajthattunk volna valamilyen morfolexikai műveletet, például passzivizálást (ld. alább). Ha ezt a lehetőséget választjuk, akkor az argumentumrealizáció további folyamata is némileg módosul: az ágens a passzivizálás során *+r* szintaktikai jegyet kap, ezért később nem kaphatja meg a default *-r* jegyet. Csak (neki megfelelő) ferde esettel fejeződhet ki, akárcsak a lokális.

A páciens számára viszont még az argumentumrealizációs folyamat végén is kétféle szintaktikai funkció kínálkozik (a *-r* jegyűek: alany és tárgy). A helyzetet az Alanyfeltétel teszi egyértelművé (vagy a módosított változata): a páciensnek alanyesetben kell megjelennie.

(22) Transzítív, passzivizálva (*vmi el van ásva valahova*):

	< ag	pat	loc >
I. θ -ból fakadó:	[-o]	[-r]	[-o]
II. operáció: passz	[+r]		
III. default:			[+r]
szint. funkció:	OBL _{AG}	O/S	OBL _{LOC}
jólform.:	OBL _{AG}	S	OBL _{LOC}

Vessük össze végül, hogy az intranszítív igék (egyetlen) argumentuma milyen módon nyer szintaktikai funkciót az *unergative* (ágensvonzatú), illetve az *unaccusative* (páciensvonzatú) csoportban!

(23) Intranszítív, ágens argumentummal (*vki énekel*):

	< ag >
I. θ -ból fakadó:	[-o]
II. operáció: –	
III. default:	[-r]
szint. funkció:	S
jólform.:	S

(24) Intranszítív, pt/th argumentummal (*vki berüg*):

	< pt >
I. θ -ból fakadó:	[-r]
II. operáció: –	
III. default: –	
szint. funkció:	S/O
jólform.:	S

Az ágens – a szerepéből fakadó -o szintaktikai jegy mellé – a default szabálycsoport révén *-r* jegyet is kap, s ezzel egyértelművé válik alanyi funkciója. A páciens *-r* jegyet kap tematikus jellegéért, a default szabályok alkalmazására viszont nincs lehetőség. Az argumentumrealizációs lépések nem határoznak meg egyértelműen egy szintaktikai funkciót. Azt, hogy végülis a páciens szerepű argumentum is alanyi funkcióba kell kerüljön, az alanyfeltétel követeli meg (itt is megfelel a módosított változata is).

4. Passzivizálási szabályok

4.1 Az alapötlet

A két thematikus elmélet ismertetése után most már belefoghatunk a passzivizálás részletes vizsgálatába. Először az alapötletet kívánom bemutatni – konkrét elmélettől függetlenül, felhasználva viszont azt, hogy az argumentumoknak *hierarchikus* rendje van.

Az 1. pontban a normál (tranzitív igékre alkalmazott) passzivizálás „felszínen észlelhető” folyamatában két elemet tudunk elkülöníteni: az alany törlését (legalábbis az alanyi és tárgyi funkciók köréből) és a tárgyi funkciójú argumentum alanyi funkcióba helyezését. Vajon mi zajlik e részfolyamatok mögött, a (hierarchiával strukturált) thematikus-szemantikai rendszerben?

I. Elnyomjuk az ágenst: megakadályozzuk, hogy a legrangosabb thematikus szerep (az ágens) hozzájusson a legrangosabb szintaktikai funkcióhoz (az alanyihoz).

II. Elő térbe helyezzük a pácienszt: a páciens jellegű szereplőnek juttatjuk a legrangosabb szintaktikai funkciót.

Azt állítom (és ezt a két konkrét elméletben formálisan le is fogom vezetni), hogy (hierarchiával strukturált) thematikus-szemantikai rendszerben a két elem *egyenértékű* abban az értelemben, hogy bármelyik részfolyamat a kettő közül szükségképpen maga után vonja a másikat is. Az ágens elnyomása maga után vonja a páciens elő térbe helyeződését, a páciens elő térbe helyezésével pedig egyszersmind elnyomtuk az ágenst.

Egy *strukturában* tehát, ahol az elemek, folyamatok kölcsönhatásban állnak egymással, a passzivizálást meghatározhatjuk két összetevője helyett pusztán az egyikkel. És mivel egyenértékűek, ezért mindegy, hogy melyikkel.

Most vizsgáljuk meg, hogy vajon az alternatívák közül melyik lenne alkalmazható az intranszitiv igékre is! Az alábbi (ii) példában a norvég nyelvben grammatikus eredményt nyújtó intranszitiv passzivizálást idézem fel, a (iii)-ban pedig a magyarban helyes intranszitiv ígét tartalmazó predikatív határozói igeneves szerkezetet:

- (25) i A kincs el van ásva.
 ii *Énekelve van. (Det vart sunge.)
 iii A kalózkod be vannak rúgva.

A norvég passzivizálás csak ágens vonzattal rendelkező intranszitiv igékre alkalmazható, tehát a szabályalternatívák közül csak az I. jöhet szóba. Az viszont pontosan azt írja le, ami történik: az ágens elnyomását. A (iii)-ban szemléltetett szerkezetet azonban így aligha állíthatjuk elő, hiszen a bemeneti alakban nincs is ágens. A II. szabályalternatíva viszont alkalmazható! A páciens elő térbe állítása ugyan „üres” művelet,

hiszen a páciens a bemeneti alakban is alanyi funkciót birtokolt, de ez csak annyit jelent, hogy a vizsgált grammatikai művelet intranszítív igékre alkalmazva nem okoz az argumentumok szintaktikai funkciókra való leképezésében változást. És ez így is van: a bemeneti és kimeneti alakban egyaránt alanyi funkcióban található az (egyetlen) argumentum (és nem törlődik, nem nyomódik el). Maga a szabály ettől még nem „üres”, hiszen jellegzetes morfológiai és szemantikai változásokat hoz – a tranzitív és intranszítív esetben megegyező módon.

A szemantikai hatásokat az 5. pontban fogom elemezni, most pedig rátérek az iménti alapötlet formális rendszerekben való leírására.

4.2 Passzívizálás a Tau Modellben

Az imént tárgyalt szabályalternatívák az alábbi módon realizálhatóak a Tau modellben (Alberti (1992) egy definíciójának némi egyszerűsítése):

(26) I. Vonjuk meg a *kiindulópont* relatív jegyet az input argumentumszerkezet negatív polaritású központi argumentumától.

II. Rendeljünk *kiindulópont* relatív jegyet az input argumentumszerkezet pozitív polaritású központi argumentumához.

Tranzitív igék esetében – a Stabilitási megszorítás miatt – a „negatív polaritású központi argumentum” az alanyt, a „pozitív polaritású központi argumentum” pedig a tárgyat jelenti. Kiindulópont relatív jeggyel a központi argumentumok rendezett sorozatának első eleme rendelkezik. Ha egy tranzitív ige negatív argumentumától (az alanytól) megvonjuk a kiindulópont szerepet (ld. alább a (ii.a) változatot), akkor az nem is maradhat központi argumentum, a rendszert meghatározó Rendezési megszorítás miatt, hiszen a központi argumentumok rendezett sorozatában nem kerülhet a pozitív argumentum mögé. A kiindulóponti szerep elvesztése tehát a központi szerep elvesztésével egyenértékű. És megfordítva: a pozitív polaritású központi argumentum kiindulóponti szerepe azt jelenti (ii.b), hogy ő az első a központi argumentumok rendezett sorozatában, e sorozatban azonban nem előzhet meg egy negatív argumentumot (Rendezési megszorítás!), tehát a negatív argumentum csak nem központi szerepben fordulhat elő.

(27) i *A kalózok elásták a kincset (egy mély gödörbe).*

absz.: < <kalózok>, <gödör, kincs>, \emptyset >

rel.: < <kalózok, kincs>, {(gödör)} >

- ii *A kincs el van ásva (egy mély gödörbe).*
 absz.: < <kalózkod>, <gödör, kincs>, \emptyset >
 a) rel.: < <kalózkod, ..., kincs, ...>, {{gödör, ...}} >
 b) rel.: < <kincs, ...>, {{gödör, ...}} >
 c) rel.: < <kincs>, {{gödör, (kalózkod)}} >

Mindkét strukturális követelmény (ii.a-b) egyaránt a (ii.c) relatív struktúrát határozza meg, tehát egyrészt egyenértékűek, másrészt pedig tényleg helyesen jósolják meg a predikatív határozói igeneves szerkezet vonzatkeretét.

Intranszítív ige esetén, ha az argumentum negatív polaritású (vagyis ágéntív), akkor csak az I. szabályalternatíva alkalmazása jöhet szóba, míg ha az argumentum pozitív, akkor meg csak a II-é.

- (28) i *A kalózkod énekelnek.*
 absz.: < <kalózkod>, \emptyset , \emptyset >
 rel.: < <kalózkod>, \emptyset >
 ii *Det vart sunge. 'Éneklés folyt.'*
 absz.: < <x>, \emptyset , \emptyset >¹⁸
 a) rel.: < <kalózkod, ...>, {{(kalózkod)}} >
 b) rel.: < < \emptyset , \emptyset , \emptyset >

A fenti elemzésben a (ii.a)-ban közölt strukturális követelményt a (ii.b)-beli relatív szerkezet valósítja meg,¹⁹ azaz egy teljesen üres vonzatkeret. Ez megfelel a tényeknek: annyit állítunk, hogy „éneklés folyt”, és nem kívánjuk (a használt igealakokkal nem is tudjuk) megnevezni az éneklési szituáció szokásos szereplőit, az *éneklőt* és az *éneket*.

Az alábbi elemzésben ellenben éppen az a követelmény, hogy az éneklők legyenek kiindulóponti szerepben, azaz a központi argumentumok rendezett sorozatának élén (ii. a). Ezt a követelményt maga az eredeti relatív struktúra elégíti ki (vö. (ii. b) és (i)-ben a relatív struktúra). Ez felel meg a 4.1-ben említett „üres” szabályalkalmazásnak.

- (29) i *A kalózkod berúgnak.*
 absz.: < \emptyset , <kalózkod>, \emptyset >
 rel.: < <kalózkod>, \emptyset >

¹⁸Az *x* változójel az abszolút szerkezetben az *implicit* argumentumra utal. A személytelen forma mögött is ott van az éneklők szerepe, megnevezésük nélkül. Egyébként egy *y* változó megjelenítése is indokolt lenne a pozitív argumentumok között, ami az ének szerepére utalna.

¹⁹A bemeneti alanyok az elhagyásáról vagy ferde esettel való kifejeződéséről az 5. pontban lesz szó.

- ii *A kalózok be vannak rúgva.*
absz.: < \emptyset , <kalózok>, \emptyset >
a) rel.: < <kalózok, ...>, \emptyset >
b) rel.: < <kalózok>, \emptyset >

A normál „tranzitív passzivizálás” argumentumrealizációs hatását tehát a Tau modellben kétféle módon is definiálhatjuk a relatív struktúrára kirótt követelmény segítségével. Mindkét definíció értelmezhető az intranszitiv igék egy-egy (éppen ellentétes) csoportjában (is). Az egyik a „norvég passzivizálást” definiálja, a másik pedig azt a grammatikai műveletet, amelyet immár némi joggal nevezhetünk „magyar passzivizálásnak”.²⁰

4.3 Passzivizálás az LFG-ben

A 4.1-ben ismertetett alapötlet az LFG-ben az alábbi szabálpár alakjában realizálható:

- (30) I. < θ , ...> argsz-ben: $\theta \rightarrow [+r]$
II. pt/th $\rightarrow [-o]$

Mivel a legrangosabb szintaktikai funkció (az alany) negatív jegyekkel rendelkezik ($[-r, -o]$), ezért $+r$ hozzárendelése a legmagasabb tematikus rangú argumentumhoz annak *elnyomását* jelenti (ezt a szabályt adtam meg 3.3.3/II-ben), míg $-o$ hozzárendelése a pácienshez (thémához) annak *előtérbe állítását*.

Tranzitív igealakra alkalmazva az általam javasolt II. passzivizálási szabály is előállítja a megfelelő vonzatkeretet.²¹

²⁰ A predikatív határozói igeneves szerkezet Tau modellbeli kezelésének egyik alapvető előnye abban áll, hogy a kétféle vonzatkeret-változást egyetlen szabálylépésbe lehetett belefoglalni. Ugyanez igaz a magyar *műveltetésre* is, nem arról van szó tehát, hogy a Tau modell kizárólag a passzivizálás elegáns kezelésére van kihegyezve.

Komlósy (1992, 6. 3: 441–4) a produktív műveltetéssel járó szintaktikai funkció-változást úgy foglalja össze, hogy intranszitiv alapige alanyából tárgy lesz (*Mari dolgoztatja Pétert*), míg tranzitív alapige alanyából VAL-vonzat, tárgya pedig marad tárgy (*Mari levelet írat Péterrel*), miközben mindkét esetben egy új argumentum jelenik meg az alanyi funkcióban. E két változást a Tau modellben egyetlen egyszerű szabály is képes előidézni: „Rendeljünk kiindulópont relatív jegyet egy (az input argumentumszerkezethez képest) új argumentumhoz!” A szabály hatása intranszitiv alapigére: a bemeneti alany kiindulóponti relatív helyzetét elveszítve már csak végponti relatív jeggel bír, azaz tárgyi funkcióban jelenik meg. Tranzitív alapige esetén pedig a Stabilitási megszorítás azt a kimeneti vonzatszerkezetet részesíti előnyben, ahol a végponti relatív jegyet a pozitív polaritású argumentum viseli, tehát továbbra is a bemeneti tárgy, és nem a bemeneti alany. A VAL-vonzat az abszolút rendezésben középre kerülő argumentum tipikus kifejezőjének tűnik (vö. *Péter megrakja a szekeret szénával*).

²¹ Finom értelmezési kérdés, hogy a default szabályok alkalmazása *kötelező*-e, vagy hogy mikor kell őket alkalmazni. A II. passzivizálási szabály alkalmazása után ugyanis nyomban teljesen specifikálttá válik a szintaktikai vonzatkeret. Ha mégis alkalmaznánk azt a default szabályt, amely a tematikusan legrangosabb

(31) i Transzítív, passzivizálva I. szabállyal (*vki elás vmit vhová*):

	< ag	th	loc >
I. θ -ból fakadó:	[-o]	[-r]	[-o]
II. operáció: I. passz.	[+r]		
III. default:			[+r]
szint. funk.:	OBL _{AG}	O/S	OBL _{LOC}
jólform.:	(OBL _{AG})	S	OBL _{LOC}

ii Transzítív, passzivizálva II. szabállyal (*vki elás vmit vhová*):

	< ag	th	loc >
I. θ -ból fakadó:	[-o]	[-r]	[-o]
II. operáció: II. passz.		[-o]	
III. default:			[+r]
szint. funk.:	S/OBL	S	OBL _{LOC}
jólform.:	(OBL)	S	OBL _{LOC}

Intranszítív eset, ágens alany: csak az I. szabályváltozat alkalmazható, mert a II. szabály alkalmazásához kéne páciens/théma. Továbbra is eltekintve az OBL argumentum törlésének kérdéséről, helyes leírását kaptuk a norvég passzivizálás vonzatszerkezet-változásának.

(32) Intranszítív, passzivizálva I. szabállyal (*vki énekel*):

	< ag >
I. θ -ból fakadó:	[-o]
II. operáció: I. passz.	[+r]
III. default:	
szint. funk.:	OBL
jólform.:	(OBL)

Intranszítív eset, páciens alany: csak a II. szabály alkalmazható, az I. szabály ugyanis +r szintaktikai jegyet kívánna adni a legmagasabb rangú argumentumnak,

kompatibilis argumentumhoz -r jegyet rendel, akkor két alanyt tartalmazó, tehát rosszulformált vonzatszerkezetet kapnánk. Felvetődik, hogy ezzel megsértjük a monotonitás alapvető elvét.

Látok olyan értelmezési lehetőséget, amely mellett a megadott argumentumrealizációs szabályokon sem kell módosítani, de a monotonitási elv sem kerül veszélybe. Ez a megoldás azon alapul, hogy a soklépéses argumentumrealizációs folyamat nem más, mint a szintaktikai vonzatszerkezet fokozatos specializálása. Minden lépés után lehetséges vonzatszereteknek egy halmazával állunk szemben. Olyan szabályt nem szabad alkalmazni, amely után e vonzatszerethalmaz nyomban üressé válna. Az argumentumrealizációs algoritmus pedig addig tart, amíg a lehetséges vonzatszeretek halmaza nem szűkül pontosan egyeleművé (vagy nem fogyunk ki végleg a szabályokból). A *default* szabályok szellemének tökéletesen ellentmondana, ha maradéktalanul determinált vonzatszeret-re is kötelező lenne alkalmaznunk.

ami most történetesen a téma/páciens lenne, mely a tematikus szerepből fakadóan már előzőleg *-r* jegyet kell kapjon. A II. passzivizálási szabályalternatíva viszont helyesen produkálja a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet létrejöttét kísérő „üres” argumentumszerkezet-változást:

(33) Intranszítív, passzivizálva II. szabállyal (*vki berúg*):

	< pt >
I. θ -ból fakadó:	[-r]
II. operáció: II. passz.	[-o]
III. default:	
szint. funk.:	S
jólform.:	S

Érdeemes felidézni a passzivizálás nélkül szintaktikai funkciót nyerő unaccusative intranszítív ige esetét:

(34) Intranszítív, pt/th argumentummal (*vki berúg*):

	< pt >
I. θ -ból fakadó:	[-r]
II. operáció: –	
III. default: –	
szint. funk.:	S/O
jólform.:	S

A végeredmény a két esetben ugyanaz: az egyetlen argumentum alanyként realizálódik. A különbség abban áll, hogy a passzivizálós esetben egy explicit szabály jelöli ki az alanyi pozíciót (mely társítható morfológiai és szemantikai hatásokkal), míg a passzivizálás nélküli esetben csak az alanyfeltétel szűrőhatásának köszönhetően vezetjük le az alanyi funkciót. Egyetlen argumentumból álló argumentumszerkezet esetén tehát már egy *-r* jegy is determinálja a SUBJ végeredményt, a passzivizálásnak köszönhető *-o* jegy „üres” információnak tekinthető ebben az értelemben.

A következő pontban a különféle passzivizálástípusok definiáló szabályának és szemantikai jellegzetességeinek kapcsolatát szándékszm feltárni.

5. A magyar passzivizálási művelet sajátosságai

5.1 Korlátozott produktivitású állapotpasszív

A legkomolyabb akadály elhárult az elől, hogy a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet és az aktív igealak között egyfajta passzivizálási kapcsolatot lássunk, mivel az „intranszítív” esetet ugyanarra a szabályra tudtuk visszavezetni, mint ami a „transzítív” esetet definiálja, és ami a passzivizálásnak egy ekvivalens definíció-

ja. Kétséggkívül vannak azonban e magyar passzivizálásnak sajátos tulajdonságai (ld. 1. pont): gyenge produktivitása és állapotok leírására való korlátozódása.

Mivel a norvég passzivizálást más szabályból vezettem le, mint a magyart,²² esetleg arra van remény, hogy a két szabály formai különbségéből le lehet vezetni szemantikai különbségüket is. Ezt az utat fogom járni. Elvi tisztázást igényel azonban az, hogy egy szabály formai sajátosságai milyen kapcsolatban lehetnek szemantikai hatásával.

Térjünk vissza egy pillanatra ahhoz a gondolathoz, hogy rendszerben/struktúrában vizsgálunk kapcsolatokat és folyamatokat. Ennek azt az előnyét aknáztuk ki, hogy összetett folyamatokat egyetlen vonásuk alapján is meg tudunk határozni, hiszen a további vonásokat – kihasználva a rendszerben működő általános elveket – a definiáló tulajdonság szükségszerű következményeinek tekinthetjük. Erre támaszkodva az alábbi általános hipotézist szeretném javasolni:

Hipotézis egy összetett strukturális változás és szemantikai hatásának kapcsolatáról: a szemantikai hatást döntően az összetett strukturális változás definiáló eleme határozza meg.

Szemantikai hatások konkrét kiszámítására természetesen csak azután kerülhetne sor, hogy az általános hipotézisben szereplő fogalmaknak (szemantikai hatások elemei, strukturális változások elemei és e két szint kapcsolata) konkrét formális elméletekben megadnánk az interpretációját. Erre most nem vállalkozom, megpróbálom viszont az általánosság szintjén megragadni a hipotézis számunkra érdekes következményét.

Ugyanazt az összetett strukturális változást különböző elemei alapján is definiálhatjuk, következésképpen különböző szemantikai hatásokkal járhat együtt. Még inkább igaz ez a norvég és a magyar passzivizálás összevetése esetén, hiszen strukturális manifesztációjuk csak a tranzitív igék körében azonos. Ahogyan az intranszitiv igék körében működnek, az egyértelműen igazolta, hogy más a grammatikai műveletek definiáló eleme. Annyit tehát minimálisan levezethetünk a hipotézisből, hogy a norvég és a magyar passzivizálást kísérő szemantikai jelenségek eltérése nem meglepő.

Az eltérés lényege jóslatom szerint abban áll, hogy a norvég passzivizálás definiáló eleme az *agens elnyomása*, míg a magyar passzivizálása a *páciens előtérbe helyezése*. E hasonlatokkal strukturális változásokat kívántam érzékeltetni, de szemantikai hatásként is értelmezhetjük őket. A tárgyalt norvég passzív szerkezetet akkor használják, ha az *agens* személyét a leírandó szituációban érdektelennek találják. E szemantikai funkciót a magyarban nagyjából az *általános alany* látja el: *Ebben a kocsmában hétvégén mindig éjfélig énekelnek*. A strukturálisan értelmezett „agens-elnyomáshoz” tehát (amit az LFG-ben egy +r jegy hozzárendelése (vagy Bresnan (1990) cikkében a legmagasabb tematikus rangú argumentum eltörlése), a Tau mo-

²²A két szabályt az kapcsolta össze, hogy a passzivizálás természetes bázisának tekinthető tranzitív igék körében egyenértékűek

dellben pedig a kiindulópont relatív jegy megvonása valósít meg) az a hatás társul, hogy a beszélő irrelevánsnak (vagy ismeretlennek) tartja az ágenst.

A tárgyalt magyar passzivizálás lényege viszont a páciens előtérbe helyezésében áll. Hadd utaljak most a Tau modell Rendezési és Stabilitási megszorítására, melyek azt sugallják, hogy a beszélő egy szituáció „relatív” elemzésekor nem módosíthatja a szituáció szereplőinek alapvető jellegét (ki ágens, ki páciens jellegű, ki hat kire), csupán kiemelheti azt. A páciens előtérbe helyezése tehát éppen az ő *páciensi mivoltának* a hangsúlyozását jelenti, *behatottságára* irányítja rá a figyelmet. Túlzás lenne strukturális változások és szemantikai hatások között determinisztikus kapcsolatot várni, de egy olyan sejtés nem tűnik túl merésznek, hogy egy páciens előtérbe állító strukturális változáshoz szemantikai hatásoknak egy olyan köre társul, melybe a *behatottsági állapot leírása* beletartozik, de például az ágens irrelevánsnak bélyegzése nem.

Felvetődhet a kérdés, hogy a tranzitív igékre korlátozódó *angol* passzivizálásnak mi a definiáló eleme. Azt gondolom, hogy a rokonnyelvekhez hasonlóan az *ágenselnymás* a döntő, ezért is tartotta magát sokáig az a nézet, hogy a passzivizálási tra.uszformációval nem jár jelentéstartományvesztés (Chomsky 1957). Később érveltek néhányan amellett (pl. Keenan (1984)), hogy bizonyos passzív szerkezetekben igenis tetten érhető a páciens intenzívebb/jelentősebb *behatottsága*. Ez éppen az (elsődlegesen *ágenselnymó*) passzivizálástípus *másodlagos* szemantikai hatásának tulajdonítható.

Visszatérve a „páciens előtérbe állító” magyar passzivizálásra, egy szélesebb körű vizsgálódás nyilvánvalóvá teszi, hogy a beszélők szerint egyértelműen elfogadható esetek köre *szűkebb* az eddig tárgyalt körnél, vagyis a tranzitív és unaccusative (mediális) intranzitív igék körénél. Ez a tény természetesen gyengíti az elemzésemet, mentséget jelent viszont, hogy a szűkülés a tranzitív igék körét éppúgy érinti, mint az intranzitívakét. Tekintsük az alábbi, talán senki számára nem teljesen elfogadhatatlan megítéléseket:

- (35) i *ki van lyukadva, be van horpadva, el van rozsdásodva, rá van erősítve, ki van lyuggatva*
 ii ^{??}*fel van robbanva, ?? meg van semmisülve, ?? meg van születve, ?? létre van hozva*
 iii *meg van hűlve/fázva, el van romolva*
 iv ^{??}*meg van gyógyulva, ?? meg van javulva*
 v [?]*meg van gyógyítva, ? meg van javítva*
 vi ^{??}*meg van látva, ? el van olvasva, ki van olvasva, el van keseredve*

Részletes szemantikai elemzésekbe nem kívánok bocsátkozni, csupán néhány felsejlő tendenciára szeretnék utalni. Egyértelműen jók a lokális vagy részleges állapotváltozások eredményét leíró példák (i), ahol tehát valami, ami már az állapotváltozás előtt is létezett, *némi* változást szenved, de alapvető létében nincs közvetlenül veszélyez-

tetve. Rosszak viszont azok a példák (ii), ahol még vagy már nem létező (nem a főnév által megnevezett alakban létező) dolgok állapotára próbálunk utalni.²³ (iii) és (iv) összevetése egy olyan tendenciát hivatott illusztrálni, miszerint a *negatív* állapotokat leíró példák sokkal gyakoribbak, mint a pozitívakét (Bodó 1995). Bodó ebben a nyelvbe (is) beépült pesszimista világszemlélet megnyilvánulását látja (ld. pl. Himnusz), de én egy ellentétes értelmezést is el tudok képzelni. Eszerint a dolgok alapvetően jók, ez az ő default állapotuk, egy *állapotváltozások* (!) végeredményét leíró szerkezetre tehát éppen a negatív esetekben van szükség.

(v) és (iv) példáinak megítélésem szerint markánsan eltérő elfogadhatósága azzal hozható kapcsolatba, hogy a szóban forgó passzivizálástípusnak nem az ágens-elnomás a célja. Ha tehát egy állapot leírását gazdagítjuk az ágens szerepére való utalással (annak megnevezése nélkül), az segít abban, hogy már „érdemesnek” talál-tasson a predikatív határozói igeneves szerkezet arra, hogy őt válasszuk. A páciens megváltozott állapotára való utalás ugyanis összefonódik annak közlésével, hogy egy ágens elvégzett valamit.

A predikatív határozói igeneves szerkezet korlátozott produktivitásának kulcsa ugyanis nyilván ebben rejlik, vagyis hogy *érdemes-e* használni egyáltalán, tud-e többletjelentést nyújtani az állapotváltozás befejezettségét leíró mondatformához képest (*megjavult, meggyógyult, elkeseredett, valaki meggyógyította*, stb.) (Károly 1959). A beállt állapot maga vajon több-e a hozzá vezető folyamat eredményénél? Nyilván ez a beszélő *relatív* hozzáállásán áll vagy bukik, ezért hangzik el (vagyis ezért jelenik meg a performancia szintjén) annyi, „tárgyilagosan megítélve” gyanús predikatív határozói igeneves szerkezet. A „tárgyilagos megítélés” arra utal, hogy a beszélők által *tipikusan* relevánsnak ítélt állapotok megnevezése épül be stabilan a lexikonba: például eszközök ilyen-olyan hibái, betegségek, lelkiállapotok.

Segít a lexikalizálódásban az, ha a beállt állapot jól mérhető, látványos. A korábbi példasor ezt megerősíteni látszik. *Nem* rí le például valakiről, hogy *meg van látva* (vi), ezért ez a szerkezet igazán jó mondatot nem képes alkotni. Esetleg egyetlen esetben mégis: a számháborúban, ahol ez egy játékosnak a játékban betöltött szerepében *döntő* változást hoz.²⁴ Az *elolvas* és *kiolvas* igék (vi) finom jelentéskülönbsége pedig éppen azt teszi lehetővé a beszélő számára, hogy különböző mértékben irányítsa rá a figyelmet a célirányos folyamatra illetve a bekövetkezett állapotra. A *kiolvasott* könyvhöz társítjuk a több számárfület.²⁵

²³ Bujdosó István megfigyelése (személyes kommunikáció).

²⁴ Bujdosó István megjegyzése (személyes kommunikáció).

²⁵ További szemantikai tényezők is szűkítik a predikatív határozói igeneves szerkezet elfogadhatósági körét, valószínűleg összefüggésben a *célirányos* (telikus) értelmezhetőség redukciójával. A *mozzanatos* (**meg van csörrenve*; Károly 1959) vagy *pillanatnyi* (**el van indulva*) igével alkotott szerkezetek gyakran elfogadhatatlanok, illetve itt is felbukkan az a jelenség, hogy a tranzitív igék körében elfogadhatóbbak: pl. (?)*el van indítva* (de Groot 1995). A magyarázat ismét az lehet, hogy az ágens szempontjából célirányosan értelmezhető a szerkezet: ő elvégzett valamit, elindította mondjuk a vonatot.

A lényeg tehát az, hogy a leírt és szabályba foglalt magyar passzivizálás semmiképpen sem a szintaxisban produktívan működő szabály (bár az LFG tárgyalt verziójában (Bresnan–Kanerva 1989) a legproduktívabb passzivizálást sem tekintenek annak), hanem (csupán) egy *lexikai redundanciaszabály* (pl. Komlósy 1992). Ami azt jelenti, hogy a lexikonba külön-külön felvett alakok között fogalmaz meg egy rendszeres összefüggést (ami segít a lexikon elsajátításában és megjegyzésében, hiszen redukálja a lexikon információtartalmát).²⁶ A magyar és angol passzivizálás markánsan eltérő produktivitását (mármint viszonyítva a megfelelő definiáló szabályba foglalt értelmezési tartományhoz) az eddigiek szellemében annak tulajdonítom, hogy a *páciens* (és *beállt állapotot*) *előtérbe helyező* predikatív határozói igeneves szerkezetek lexikalizálódásának súlyos feltétele van: az, hogy a szerkezet által leírt állapot *releváns* legyen a nyelvbéli konstruált valóságban. Az ágenselnymást viszont mindig lehet értelmezni az ágens *jelületének* ignorálásaként (ez az automatikus lehetőség a páciens elétérbe állító passzivizálás során nem áll fenn, hiszen itt a páciens a bemeneti és kimeneti változatban egyaránt megnevezzük).²⁷

5.2 További megjegyzések a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet alkalmazási köréről

5.2.1 Ágens, páciens és a többiek

Az eddigiekben a tranzitív ige alanyát gyakorlatilag azonosítottam az ágenssel, az intranszitiv ige argumentumát pedig a pácienssel (unaccusative igék), vagy szintén az ágenssel (*unergative igék*). Ha úgy tetszik, jelen tanulmány ezekről az esetekről szól. Valójában azonban azt kell tekinteni, hogy milyen argumentumjellemző jegyekből indultunk ki a két formális elméletben (LFG, Tau modell). Az alábbiakban például a „passzív alany” *experiensnek*, *végpontnak*, *kezdőpontnak*, *stimulusnak* (hatás nem akaratos kiváltója), illetve *thémának* (nem változó szereplő) tekinthető.²⁸

- (36) i *Péter {el van keseredve} / {meg van hatódva a kedvességünkötől}.*
 ii *A vagon jól meg van pakolva szénával.*

²⁶ A birtokos szerkezetek értelmezése kapcsán amellelt érveltem (Alberti (1995), Kálmán (1990) elképzelésére támaszkodva), hogy a különböző generatív nyelvelméletekben szokásos lexikonnál jóval gazdagabb szerkezetű, enciklopédikus jellegű lexikonra van szükség a grammatikai szempontból releváns jelenségek leírásához. A predikatív határozói igeneves szerkezetek lexikonban való megjelenítése is enciklopédikus jellegű tudást feltételez: a dolgok *releváns* állapotainak ismeretét, beleértve ebbe a relevancia különböző fokainak a lexikai hálózaton értelmezett valamiféle távolság- vagy elérhetőségfogalom segítségével való megragadását.

²⁷ Ez mindenesetre egy világos különbség a kétféle *definiáló szabállyal* meghatározott passzivizálástípus között. Persze ahogy a formális definiáló szabályoknak a jelentéshatásokkal való kapcsolatáról nincs egzakt elméletünk, ugyanúgy a produktivitással való kapcsolatukról sincsen. Igenis elvszerű azonban (és későbbi egzakt elméletekbe beépíthető) az a gondolat, hogy a formális definiáló szabályok szintjén kimutatott *különbségek* szolgálhatnak a jelentéshatásokban, illetve a produktivitásban fellépő különbségek indokál.

²⁸ Pl. a Komlósy (1992) által vázolt rendszerben, bár mint utaltam rá, a szerepbesorolás bizonytalanságai miatt egyes felfogásokban akár mindhárom szerepet páciensnek lehetne tekinteni.

- iii *A raktár teljesen ki van ürítve.*
- iv *??A zaj meg van hallva.*
- v *??Mari meg van kedvelve/utálva. Mari le van fényképezve.*

A Tau modell számára azonban mindezen alanyi argumentumok egyformán pozitív polaritású, a bemeneti alakban végpont relatív jeggyel bíró argumentumok. A passzvizálási szabály tehát végrehajtható, a kimeneti szerkezetek elfogadhatóságára pedig a végállapot 5.1-ben tárgyalt „relevanciája” van befolyással. Az aktív alakban tárggyal kifejezett kezdő- vagy végpont például tipikusan behatott, hiszen ezért tölti be ő a tárgyi funkciót (ii, iii). Ellentétben a stimulussal és a deklaráltan nem változó témával (iv, v). Érdekes az (v)-beli utolsó példa, ahol Mari ugyan nem változik, viszont szó szerint *látványos* eredménye van a cselekvésnek.

A probléma további tárgyalába nem kívánok belebocsátkozni, mert az egyenértékű a Tau modell struktúráinak a hagyományos tematikus rendszerekkel való összevetésével.

5.2.2 Visszaható jelentésű igecsoport

Károly (1959), Rácz (1974) és de Groot (1995, (90)) egyaránt elfogadhatónak tartja a Károly (1967) által *visszaható jelentésűnek* nevezett igékkel alkotott predikatív határozói igeneves szerkezeteket, az én intuíciómmal ellentétben (mely szerint az alábbi példák valamivel rosszabbak például a minden vitán felül álló *ki van merülve* típusnál):

- (37) ^(?)*Meg vagyok mosakodva / fésülködve / borotválkozva.*

De Groot (1995: 305) egyenesen arra az általánosításra ragadtatja magát, hogy az intranzitív ágentív (unergative) telikus igék helyes predikatív határozói igeneves szerkezetet képesek alkotni. Mint (iv) mutatja, ez csak erre a különleges igecsoportra igaz (és ebben Károly (1959) és Rácz (1974) álláspontja is az enyémet támogatja). Az sem nyilvánvaló, hogy Károly (1967) *visszaható jelentésű* igecsoportját szükségszerű lenne az unergative csoporton belülré helyezni, hiszen elképzelhető, hogy a „tematikus szinten” ezen intranzitív igék egyetlen argumentuma az ágensi szerep mellett páciensi szerepet is kap. Ezt támasztják alá az alábbi parafrázisok, melyeknek a visszaható jelentésű igékkel való kapcsolata valószínűleg éppúgy részét képezi a nyelvi kompetenciánknak, mint mondjuk az aktív és a megfelelő passzív alakok kapcsolata:

- (38) *Megmostam / megfésültem / megborotváltam magam.*

Ha tehát a „magyar passzvizálás” műveletét ezen igecsoportra alkalmazandónak gondoljuk, akkor azt kell ábrázolnunk a formális elméletekben, hogy egy adott argumentum egyszerre ágens és páciens. Ennek semmi akadálya nincsen az LFG-ben (Bresnan és Kanerva 1989, (31)), ahol egy ilyen *ágens + páciens* szerepű argumentum

nyelvfüggő módon kap szintaktikai jegyet. Az említett példában a chichewa *fut* ige *-r* szintaktikai jegyet kap, ami a páciensre jellemző.²⁹ Ugyanezt a *megborotválkozik* igével is megtehetjük. A Tau modellben ennek az eljárásnak az felelne meg, hogy egy argumentum egyszerre lehetne az abszolút szerkezetben az utolsó negatív és az első pozitív polaritású elem,³⁰ és így már alkalmazható lenne a javasolt passzivizálási szabályom.

Ha nem akarjuk, hogy a „magyar passzivizálás” szabálya helyesnek jósolja a visszaható jelentésű igékkel alkotott predikatív határozói igeneves szerkezeteket, akkor ezt az ige csoportot olyan unergative csoportnak kell tartanunk, amely bizonyos okok miatt erősen csábítja a beszélőket arra, hogy „túlalkalmazzák” a szabályt, amely elvileg csak az unaccusative igékre alkalmazható. A csábítás egyik oka nyilván az, hogy a mindennapi tevékenységeink szempontjából nagyonis releváns állapotokat írhatunk le a segítségükkel. Van azonban egy izig-vérig nyelvészeti érve is, mely az említett visszaható jelentésű ige csoport azon sajátosságán alapul, hogy mindegyik igének van tranzitív párja. Kézenfekvő lenne, hogy e tranzitív igékből kiindulva alkossunk olyan predikatív határozói igeneves szerkezeteket, amelyek a *borotváltság*, *jólfésűlttség*, stb. állapotára utalnának. Ezt azonban nem tehetjük, mert az alább bemutatott szerkezetek – nyilván éppen a visszaható jelentésű igék léte miatt – erőteljesen azt sugallják, hogy a passzív alakkal leírt cselekvés ágense különbözik a páciensétől:

(39) *Meg vagyok mosva / fésülve / borotválva.*

Két szék között a pad alá estünk! Olyan releváns állapotoknak a leírására, mint a *borotváltság*, *jólfésűlttség*, stb. két lehetőségünk is lenne, de az egyik „szabálytalan” (amit az unergativenak tekintett visszaható jelentésű igéből képzünk), a másik pedig szabályos (amit a tranzitív igéből képzünk), de tartalmaz egy hamis jelentéselemet. Mi a megoldás? Használjunk egy „szabálytalan”, de korrekt jelentést hordozó alakot, amit némileg legitimál szabályos párja!³¹ Gyakorlatilag az első alternatívához kanyarod-

²⁹Dowty (1991) is úgy foglал állást az intranszitiv ige csoport unaccusative/unergative kettéválasztásáról, hogy az – mármint a határvonal – nyelvfüggő. Egy intranszitiv ige argumentumában ugyanis valamilyen mértékben keverednek az ágensi és páciensi vonások, így szinte esetlegesnek tűnik, hogy egy-egy ige csoport melyik nyelvben melyik oldalára kerül a határvonalnak. A tárgytlórléssel létrehozható „nagyon ágentív” igéknek persze (*Péter a konyhában eszik*) mindenképpen az unergative csoportba kell kerülniük az elmélet szerint, különben az semmitmondóvá válna. Károly (1967) igenérendszerét alapul véve például felvethető, hogy a magyarban az unaccusative ige csoportot a *mediális* és a *visszaható jelentésű* igék alkotják, kiegészítve a régies passzív alakok csoportjával (*mosatik*, *találtatik*). Rájuk még visszatérek.

³⁰A *gurul/repül* ige típus kezeléséhez úgyszintén látszik egy ilyen megoldás (ld. pl. Komlósy (1982), Jackendoff (1987)). Arról van szó, hogy az „*x legurult a dombról*” mondat alanyának néha tulajdonítunk akaratlanságot, néha nem. Komlósy kaukázusi nyelvekből származó példáiában a két értelmezési lehetőséget kétféle esettel tudja érzékeltetni a nyelv.

³¹Nyilván ez a nyelvi változás egyik hajtómotorja: szabályokat „szabálytalanul” kiterjesztünk, mert a kapott új alakokat egyértelműen, jól tudjuk értelmezni. Ez történelmi például a befejezett melléknévi igenevek

tunk vissza. Ugy teszünk, mintha tranzitív igét passzivizálnánk (melynek tárgya *páciens*), de közben egy visszaható jelentésű igén operálunk, hogy megfelelő jelentésű alakot nyerjünk.

5.2.3 Az ágens kifejezése ferde esettel

Mi történik a passzivizálás során a bemeneti alannal, ami általában ágens szerepű? Még egyetlen nyelvészeti iskolán belül is ingadozik az elemzés: a kimeneti alakban megjelenő ágens tekinthetjük fakultatív (elhagyható) vonzatnak (Bresnan és Kanerva 1989), de tekinthetjük szabad határozónak is (Bresnan 1990). Kifejezője mindkét esetben egy olyan eset vagy appozíció, mely kanonikusan hozzátartozik az ágens tematikus szerephez.³² Az angolban a *by* prepozíció, míg a magyarban az *által* névutó.³³

Tekintsük az *által* névutó viselkedését az alábbi példákban, melyek egy-egy passzivizálástípust szemléltetnek (Károly 1967, Laczkó 1993):

- (40) i [?] *A ruha mosatik (Erzsi által).*
 ii *a(z) (Erzsi által) (ki)mosott ruha*
 iii *A ruha ki van mosva (*Erzsi által).*

A passzivizálásnak a magyarban felbukkanó különféle megnyilvánulásairól az 5.2.4. pontban fogok szót ejteni. Most összpontosítsunk az ágens kifejezési lehetőségére! Az (i-ii) példában szabadon elhagyható *által* névutós csoport jeleníti meg az ágens, ahogyan azt az LFG fent tárgyalt elméletei jóslják. Az általam passzivizálásnak nyilvánított predikatív határozói igeneves szerkezet viszont nem fogadja be az *által* frázisát (iii).

Ez de Groot (1995, 303. o., (82)) számára (újabb) érv a tárgyalt szerkezet passzivizálásként való felfogása ellen. *Én azonban azt gondolom, hogy az által frázisa egy olyan szemantikai szinten kerül konfliktusba a predikatív határozói igeneves szerkezettel, mely aligha tekintendő annak a szintnek, ahol a passzivizálást definiálnunk célszerű. Konkrétan arra gondolok, hogy az által frázisa egy zajló cselekvés vagy történés ágensét szokta jelölni (pl. (i)), a predikatív határozói igeneves szerkezet*

sajátos (sport-) újságírói használata esetében is (Rácz 1974, 1975, 1983, Szabolcsi és Laczkó 1992, Laczkó 1993).

³² Az *alany* szintaktikai funkció (illetve a nominatívusz) tematikusan *heterogén*, nem tekinthető az ágens kanonikus kifejeződésének, bár kapcsolatuk vitathatatlan. E kapcsolatnak azonban más a lényege. Mint a 3. pontból kiténik, arról van szó, hogy a tematikus hierarchiában élen álló ágens szerep „alap esetben” a „legértékesebb” szintaktikai funkciót, az alanyit fogja megkapni.

³³ A Tau modellben nem határoztam meg egyértelműen, hogy a központi szerepét elvesztő negatív polaritású (ágentív) argumentummal mi történjen: maradjon-e explicit nem központi argumentum, avagy teljesen törlődjön az (explicit) argumentumok köréből. A nem központi szereplőket olyan eset vagy appozíció kell megjelölje a vonzatkeretben, mely *abszolút* szerepükhöz illik. Lényegében valamilyen *kanonikus* argumentumrealizációról van tehát szó.

viszont olyan állapotot ír le, melynek előidézője – az ige által leírt cselekvés ágense – az állapot fennállásának idején már tipikusan nincs is a színen.

Ezt a fenti (ii) példamondat egyik (előidejű) értelmezése kapcsán is elmondhatnánk, ahol mégis meg tud jelenni az *által* frázis (pl. *az Erzi által kimosott ruha*). Magyaráztaként azt mondhatjuk, hogy ebben a szerkezetben először ágenst csatolunk, és utána tesszük az „egészet” – ágensestül, mindenestül – előidejűvé. Vajon ezt miért nem tehetjük meg a predikatív határozói igeneves szerkezettel?

A magyarázat meglátásom szerint abban rejlik, amit 5.1-ben fejtegettem a predikatív határozói igeneves szerkezet *legitimációjával* kapcsolatban. A kérdés az volt, hogy „a beállt állapot maga vajon több-e a hozzá vezető folyamat eredményénél”. A kettő közti különbség *relatív*, a beszélő szándékán múlik, a beszélő tulajdoníthat különös jelentőséget *magának a beállt állapotnak*, szemben a hozzá vezető folyamat. Eszerint a predikatív határozói igeneves szerkezet választása mögött pontosan a *beállt állapotnak* a hozzá vezető folyamattól való elidegenítésének a relatív szándéka áll. És ez teszi kizárta az egyébként fakultatív *által* frázis használatát a predikatív határozói igeneves szerkezetben.

5.2.4 A passzivitizálás egyéb fajtái a magyarban

E tanulmány 4. pontjában elméleti levezetését adtam a „normál” (tranzitív) passzivitizálás két lehetséges kiterjesztésének, melyeket időnként egyszerűen „norvég”, illetve „magyar” passzivitizálásnak neveztem. Pontosabb lenne azonban *ágenselnymó*, illetve *pácienspreferáló* passzivitizálástípusról beszélni. Egy nyelvben ugyanis többféle szerkezet is előfordulhat, amit a tárgyalt formális definíciók alapján passzivitizálásnak titulálhatunk, különféle szemantikai tartalmakkal. Nem nyilvánvaló, hogy van-e kapcsolat a nyelvtípus és az adott nyelvben felbukkanó passzivitizálások fenti kategorizálása között (*tranzitív / ágenselnymó / pácienspreferáló*). A passzivitizálás típusa és szemantikai tartalma között azonban kapcsolatot látok (5.1), mely az *ágenselnymás*, illetve a *pácienspreferálás* (eredendően formális műveletekre utaló kifejezések) szemantikai értelmezésének tekinthető.

Egy passzivitizálástípushoz nyilván nem egy konkrét szemantikai jegy tartozik. Hanem mondjuk egy meghatározott jegyhalmaz, melynek egy-egy részhalmaza tartozik egy-egy konkrét passzivitizáláshoz. A struktúra kidolgozása még távoli célnak tűnik, annál is inkább, mert a nyelvi változás során e kapcsolatok könnyen átrendeződnek (ld. 5.2.2).

Tekintsünk most két olyan szerkezetet a magyar nyelvből, melyet (szintén) szoktak passzivitizálásnak tartani!

A Károly (1967) által bemutatott régies magyar passzivitizálás argumentum-szerkezet-változása kielégíti a *normál* tranzitív passzivitizálás megadott definícióját. Talán tényleg ez a szerkezet áll legközelebb az ismert indogermán passzivitizálásokhoz,

amennyiben képes folyamatban lévő cselekvéseket bemutatni (a páciens szempontjából):

(41) [?] *A ruha mosatik (Erzsi által).*

Szinkrón nyelvéllapotbeli szemantikai tartalmáról azonban nehéz pontos képet alkotni, mert produktivitása szinte csak egy-két lexikalizálódott vagy idiómába beépült esetre „terjed ki”.

Alapos szemantikai leírását adta viszont Laczkó (1993) egy másik szerkezetnek, a *befejezett melléknévi igenevet* tartalmazó jelzős szerkezetnek, amely definícióm alapján a pácienspreferáló passzvizálástípusba³⁴ sorolható (akárcsak a predikatív határozói igeneves szerkezet):

- (42) i *a (Mari által) főzött hús*
 ‘a hús, amit Mari éppen főzött’
 ii *a (Mari által) főzött hús*
 ‘a hús, amit Mari megfőzött’
 iii **a főtt hús*
 ‘a hús, ami főtt’
 iv *a meg-/puhára főtt hús*
 ‘a hús, ami megfőtt / puhára főtt’
 v **a nevetett fiú*
 ‘a fiú, aki nevetett’
 vi **a felnevetett fiú*
 ‘a fiú, aki felnevetett’

A fenti példasor a következőket hivatott szemléltetni. Transzítív és intranszítív igéből kiindulva egyaránt képezhetünk befejezett melléknévi igenevet tartalmazó jelzős szerkezetet, melynek „alánya”³⁵ a páciens lesz (i, ii, iv). *Unergative* intranszítív igével (melynek nem páciens az argumentuma) nem is hozható létre a tárgyalt szerkezet (v, vi). Pontosan az történik tehát, amit *pácienspreferáló* passzvizálásként leírtam a 4. pontban (kétféle elméleti keretben is).

A művelet értelmezési tartományának szűkülését (iii) Laczkó (1993, 5.3.2.) szellemes szemantikai elemzésére támaszkodva magyarázhatjuk meg, melynek alap-

³⁴Laczkó (1993: 147) – említve még Stanitz (1983) egy cikkét – amellet foglal állást, hogy a befejezett melléknévi igenevet tartalmazó jelzős szerkezet létrehozása egy passzvizálásnak tekintendő művelet eredménye. Egyetlen dolog van, amiben nem értek egyet Laczkóval (1993): ez pedig a 147. oldalon megadott szabály, mely ignorálni látszik a „magyar” és a „norvég” típusú passzvizálás közti (argumentumszerkezeti szempontból is) jelentős különbséget.

³⁵„Alanynak” olyan alapon nevezem a *jelzett szót* a jelzős szerkezeten belül, hogy éppúgy *externális* (Williams 1981) az igéből lett melléknév AP csoportjához képest, mint ahogy az alany (vagy a magyarban a *topik*, ld. pl. É. Kiss (1992)) *externális* az ige VP csoportjához képest (ugyanakkor mindkét *externális* helyzetű bővítmény az igétől kapja tematikus szerepét).

gondolata az, hogy a befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezetek egy szemantikai rendszert alkotnak a folyamatos melléknévi igeneves jelzős szerkezetekkel:

- (43) i *a húst főző lány*
 ‘a lány, aki éppen húst főz’
 ii *a húst főző lány*
 ‘a lány, aki a húst főzte’
 iii *a fővő hús*
 ‘a hús, ami éppen fő’
 iv *a meg-/puhára fővő hús*
 ‘a hús, ami épp most főtt meg/puhára’
 v *a nevető fiú*
 ‘a fiú, aki nevet’
 vi *a felnevető fiú*
 ‘a fiú, aki épp most felnevetett’

A tranzitív példák azt mutatják (i-ii mindkét példasorban), hogy míg a befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezet a *páciens* jelzője lehet, addig a *folyamatos* az ágensé. A *folyamatos/befejezett* elnevezéspár tehát itt megtévesztő, valójában nem kapcsolódik ilyen aspektuális tartalom a kétféle jelzős szerkezethez (mindkettő utalhat folyamatos/egyidejű (i), illetve befejezett/előidejű (ii) szituációra is). A mi szempon-tunkból most az az érdekes, hogy a befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezetet létrehozó passzivizálás – a tranzitív esetben – szinte csak annyiban kötődik a *páciens-preferálás* eszméjéhez, hogy a páciensről fogalmazunk meg egy másodlagos állítást.

A pácienspreferálás az intranszitiv esetekben kap komolyabb szemantikai tartal-mat, nemcsak annyiban, hogy unergative intranszitiv igével nem is alkothatunk befeje-zett melléknévi igeneves jelzős szerkezetet (v-vi példák), hanem annyiban is, hogy e szerkezet³⁶ *telikus* (célirányos) jelentésű és *előidejű* aspektusú kell legyen (vö. iii-iv). Összevetve a predikatív határozói igeneves szerkezethez kapcsolódó szemantikai tartalommal, azt mondhatjuk, hogy ez a szemantikai tartalom valamivel gyengébb, nem kívánatlik meg egy markáns („releváns”) állapot beállta:

- (44) i *a puhára főtt hús*
 ii *A hús puhára van főve.*
 iii *a megpillantott lány*
 iv ^{??}*A lány meg van pillantva.*

Laczkó (1993) szemantikai elemzésének legérdekesebb pontja az, hogy miért csak az *intranszitiv* igével alkotott befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezet tartalmához tartozik hozzá a *telikusság* és *előidejűség*. A magyarázat szerint azért, mert a tranzitív

³⁶...a szerkezet mint egész, és nem maga az ige kiragadva... (Laczkó 1993. 152. o.)

esetben a jelzős szerkezetben álló melléknév alakja azt kell egyértelműsítse, hogy a jelzett szó a melléknév igei tövének ágens vagy páciens vonzatáról tesz-e állítást. Intranszitiv esetben egyetlen argumentum van csak, a kétféle igealak kaphat (és ha kaphat, hát előbb-utóbb kapnia is kell a nyelv logikája szerint!) eltérő szemantikai tartalmat. A *folyamatosságot/egyidejűséget* tehát ekkor már csak a folyamatos melléknévi igenévvel alkotott szerkezet hordozhatja (amely természetesen nem passzivizálás eredménye).

A kép teljességéhez még hozzátartozik, hogy a folyamatos melléknévi igenév viszont – megtörve a szimmetriát – képes előidejűséget kifejezni az intranszitiv esetben is: egy különleges, *közvetlen* előidejűséget (Laczkó 1993):

- (45) Mindig az éppen puhára fővő húst kapjátok ki a kondérból!
Mária megpuszilta hazaérkező apját.

Végül egy legutolsó adalék a képhez az a jelenség, ami elsősorban a sportújságírásban fedezhető fel: unergative intranszitiv igék befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezetben való használata (Rácz 1974, 1975, 1983, Szabolcsi és Laczkó 1992, Laczkó 1993):

- (46) a világbajnoki selejtezőknek nekivágott két versenyző

Ebben a „dialektusban” az intranszitiv ige befejezett melléknévi igenévi alakja egyszerűen az előidejűségre utal. A „köznyelvi” alakban üres jelentésű, de az unaccusative csoporthoz hasonlóan képezhető unergative alakok is jelentést nyernek tehát.

5.2.5 Pácienspreferáló passzivizálás.

Összefoglalva és értelmezve az eddigieket: a vizsgált két pácienspreferáló passzivizáláshoz olyan szemantikai tartalmak kapcsolódhatnak, mint

- predikálás a páciensről,
- telikusság,
- befejezettség,
- előidejűség,
- beállt állapot leírása.

E tartalmak sokoldalúan összefüggenek. Egy (absztrakt) cél irányában megtett „utat” például (telikusság) a páciens egy bizonyos fajtáján lehet arányosan mérni (ld. Dowty (1991) *incremental theme* nevű tematikus szerepe), beleértve ebbe azt is, hogy a cél elérése (befejezettség, előidejűség) a pácienset érintő változás száz százalékos végbe menését jelenti. A *beállt állapot leírása* az előbbieket magában foglalja. Másfelől az ágenshez nyilván az általa mozgatott *folyamat* leírása kapcsolódik, és ezzel együtt az *egyidejűség*, a *folyamatosság* és az *atelikusság*.

A másik általános tanulság, hogy a nyelvben szerkezetek és szemantikai feladatok keresik egymást örökkön örökké, más-más kapcsolódást mutatva az egyes szinkrón

nyelvállapotokban. Egy szerkezeti szabálynak mindig megvan a maga természetes (szemantikai tartalmából adódó) „értelmezési tartománya”. Erős azonban a csábítás, hogy elkezdjük alkalmazni az eredeti értelmezési tartományán kívül is (kifejezendő valami új szemantikai tartalmat), „majdnem elfogadható”, majd később már teljesen elfogadhatónak tűnő mondatokat alkotva. Eközben azonban a szabály átlényegül, már másképp definiáltatik, és szemantikai tartalma is módosul.

6. Konklúzió

A tárgyalt predikatív határozói igeneves szerkezet tranzitív és intranszitiv változatát *egyetlen* szabályra tudtam visszavezetni, ezzel számot adva felépítésbeli hasonlóságairól. Ez a szabály a „normál” *passzivizálás* egy természetes kiterjesztése. Elméletileg igazoltam, hogy a passzivizálásnak kétféle kiterjesztése lehetséges intranszitiv igékre. A világ nyelveiben mindkét lehetőség ténylegesen meg is valósul. A *pácienspreferáló* magyar passzivizálási szabálynak természetes szemantikai velejárója a *beállt állapotra* való utalás, és ebből adódóan a *ceskélyebb produktivitás* (és a sok „gyanúsnak” (?) ítéltető eset).

A fenti összefüggések a „felszínen” nem láthatóak, feltárásuk a „hierarchikus” tematikus elméletek hasznosságát igazolják. Váztam továbbá egy törekvést *tematikus „metaelmélet”* kialakítására, és azt összevettem egy konkrét tematikus elmélettel (LFG-é) a nyelvi leírás vizsgált területén. Mint minden absztrakció, a tematikus metaelmélet is azt a célt szolgálja, hogy „sallangoktól megtisztítva” vizsgálhassuk az argumentumszerkezetbeli szemantikai viszonyok grammatikai szempontból releváns szintjét.

IRODALOM

- Abaffy Erzsébet 1978: A mediális igékről, *Magyar Nyelv* 74, 280–293.
- Abaffy Erzsébet 1980: A mediális és az aktív bennható igék szerkezete a XVI. században, *Magyar Nyelv* 76, 165–175.
- Áfarli, Tor A. 1989: Passive in Norwegian and in English, *Linguistic Inquiry* 20 (1).
- Alberti Gábor 1988: Tau modell (a természetes nyelv egy függvényszerkezetes modellje: *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 4, 3–39.
- Alberti Gábor 1992: *Model Tau (A theory of thematic roles without thematic roles)*, Diss. at the Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences.
- Alberti Gábor 1994: *Model Tau: A formal theory of thematic roles*, in Bánréti Zoltán szerk.: *Papers in the Theory of Grammar*, Budapest.

- Alberti Gábor 1995: Role Assignment in Hungarian possessive constructions. in Kenesei István szerk.: *Levels and Structures (Approaches to Hungarian 5)*, Szeged, JATE, 11–28.
- Bodó Csanád 1995: *Megjegyzések a tematikus szerepekkel kapcsolatban*, Kézirat, JPTE BTK Nyelvtudományi Tszk., Ált. Nyelvészeti Program.
- Bresnan, Joan 1990: Monotonicity and the theory of relation changes in LFG. *Language Research* 26 (4), 637–652.
- Bresnan, Joan and Johnny Kanerva 1989: Locative inversion in Chichewa: a case study of factorization in grammar. *Linguistic Inquiry* 20, 1–50.
- Chomsky, Noam 1957: *Syntactic structures*, The Hague, Mouton. Magyarul: in Antal László szerk. 1986: *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI/1*, Budapest, Tankönyvkiadó. Ford. Csongrády Zsuzsanna, Lázár A. Péter, Nádasdy Ádám.
- Chomsky, Noam 1981: *Lectures on government and binding*, Dordrecht, Foris.
- Dowty, David 1991: Thematic proto-roles and argument selection, *Language* 67 (3), Waverly Press Inc. Baltimore.
- Fillmore, Charles J. 1968: The case for case, in E. Bach–R. T. Harms szerk.: *Universals in Linguistic Theory*, NY.
- Fillmore, Charles J. 1977: The case for case reopened, in P. Cole–J. M. Sadock szerk.: *Syntax and Semantics* 8, New York: Academic Press.
- Grimshaw, Jane 1990: *Argument Structures*, MIT Press.
- Groot, Casper de 1995: The Hungarian converb or verbal adverbial in *-va/-ve*, in M. Haspelmath and E. König szerk.: *Converbs in cross-linguistic perspective*, Mouton de Gruyter.
- Jackendoff, Ray 1987: The status of thematic relations in linguistic theory, *Linguistic Inquiry* 18 (3).
- Kálmán, László 1990: Deferred information: the semantics of commitment, in Kálmán László–Pólos László szerk.: *Papers from the Second Symposium on Logic and Language*, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1956: *Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1959: El van ázva..., el volt ázva... *Magyar Nyelv* 55 (4), 536–540.
- Károly Sándor 1967: A magyar intranszitiv-tranzitiv képzők, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 189–218.
- Keenan, Edward 1984: Semantic correlates of the ergative/absolutive distinction, *Linguistics* 22, 197–223.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai.

- Komlósy András 1982: Deep structure cases reinterpreted, in Kiefer Ferenc szerk.: *Hungarian General Linguistics = Ling. and Literary Studies in Eastern Europe* 4, Amsterdam – Philadelphia, Benjamins Publ. Co.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- Laczkó Tibor 1993: *Predicates in the Hungarian noun-phrase*, Kandidátusi értekezés, Debrecen, KLTE.
- Levin, Beth and Malka Rappaport 1986: The formation of adjectival passives, *Linguistic Inquiry* 17, 623–661.
- Levin, Beth and Malka Rappaport, 1988: What to do with theta-roles? *Syntax and Semantics 21. Thematic Relations*, Academic Press.
- Pelyvás-Ferenczik Péter 1995: *Generative grammar and cognitive theory on the expression of subjectivity in English: epistemic grounding*, Kandidátusi értekezés, Debrecen, KLTE.
- Perlmutter, David 1978: *The unaccusative hypothesis and multiattachment: Italian evidence*, Paper presented to the Harvard Linguistics Circle, May 9.
- Rác Endre 1974: Intranszitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata, *Magyar Nyelvőr* 98, 385–398.
- Rác Endre 1975: Transzitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata, *Magyar Nyelvőr* 99, 3–11.
- Rác Endre 1983: A szenvedő jelentés felé? *Magyar Nyelvőr* 107, 394–399.
- Stanitz Károly 1983: Egy magyartalanság ellen – funkcionális megközelítéssel, *Magyar Nyelvőr* 107, 389–394.
- Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- Williams, Edwin 1981: Argument structure and morphology. *The Linguistic Review* 1.
- Wilkins, Wendy 1988: Thematic structure and reflexivization, in W. Wilkins szerk.: *Thematic Relations*, Academic Press.
- Zsilka János 1966: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (Tárgyas mondat szerkezetek), *Nyelvtudományi Értekezések* 53, Budapest, Akadémiai.

PASSIVIZATION IN HUNGARIAN

ALBERTI GÁBOR

The article provides an analysis of the Hungarian predicative verbal adverbial construction, which may include adverbials derived from transitive as well as intransitive verbs, but there are also unacceptable cases in both types. The “transitive type” is like a passive form in that it includes the original transitive verb's object marked with *Nom* whereas the original subject is not present. The “intransitive type”, however, does not look like the result of some kind of passivization: there is no subject deletion, and the original intransitive verb has no (surface) object at all (de Groot 1995). The intransitive type does not resemble even impersonal passive constructions (e. g. in Norwegian) where the original subject is deleted.

Nevertheless, the straightforward analogy of the two types and the argument structure change in the transitive type, typical of passivization, have led me to the conclusion that the two verbal adverbial types are to be assigned a single common “passivization” rule. I demonstrate that such a rule can be formulated in hierarchical thematic theories, like that of LFG (Bresnan Kanervá 1989) and Model Tau (1994). This approach, furthermore, yields a crosslinguistic theory of (normal “transitive” and extended “intransitive”) passivization types, and promises the predictability of their divergent semantic properties.